

“ÇOGAY YIŞ” NEREDEYDİ?*

LI Jinxiu**

Çeviren: Gökçen KAPUSUZOĞLU***

Öz

Zhenguan yönetim döneminin dördüncü yılında (630) Tang Taizong, büyük ordusunu İllig Kağan üzerine sefere göndererek Doğu Göktürk Kağanlığı'nı bertaraf etmiştir. Kaiyao yönetim döneminin ilk yılında (681) Pei Xingjian, Göktürk Aşına Fu-nian ve Aşıdı Wen-fu'nun isyanlarını bastırmıştır. Daha sonra geride kalan Kutlug, Zongcai Dağı'na (Çogay yış) sığınmış, burada asker ve at toplayarak Doğu Göktürk Kağanlığı'nı yeniden canlandırmıştır. İkinci Göktürk Kağanlığı'nın merkezi olarak Zongcai Dağı'nın şüphesiz önemli bir konumu vardır. Ancak Zongcai Dağı'nın yeri nerededir? Çinli ve yabancı araştırmacılar tarafından yüz küsur yıldır araştırılan bu konuda fikir ayrılıkları mevcuttur. Bu makalede Tang dönemi tarih kayıtları, mezar kitabeleri, Dunhuang belgeleri ve yerel kayıtlar ile Göktürk Yazıtları temel alınarak Zongcai Dağı'nın yeri hakkında bir çözümleme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Orhun Yazıtları, Zongcai Dağı, Çogay Yış.

* Çalışmanın Çince başlığı olan 总材山考, Zongcai Dağı Araştırması olarak Türkçeye tercüme edilmiştir. Ancak yazarın önerisi doğrultusunda İngilizce başlığıyla uyumlu olacak şekilde değiştirilmiştir. Avrasya Çalışmaları Dergisi, sayı 6, s. 35-59, 2018, Pekin, Çin Halk Cumhuriyeti. Profesör Peter Zieme'ye, Profesör Melek Özyetgin'e, Dr. Nakata Yuko'ya, Dr. Chen Hao'a (陳浩) ve Dr. Sun Hao'a (孫昊) makalenin yazım sürecinde, konu hakkında bana değerli materyaller sağladıkları için teşekkürlerimi sunarım. Shaanxi'nin Yulin bölgesindeki saha çalışmamı düzenlemede bana yardımcı olan Profesörler Zhou Weizhou (周偉洲) ve Qiao Jianjun'e (喬建軍) de minnettarım. Profesörler Peter Zieme, Ali Ghopur, Lin Ying (林英), Dr. Bruce Doar, Dr. Zhou Sicheng (周思成), Dr. Chen Chunxiao (陳春曉) ve Dr. Zhu Xiaojing'e (朱蕭靜) en içten teşekkürlerimi sunmak ve büyük saygılarımı ifade etmek istiyorum. Türkçe yazıt malzemelerini kullanırken Çin Minzu Üniversitesi'nden Profesör Zhang Tieshan'ın "Eski Türk Belgelerinden Seçme Okumalar" kursunda öğrettiği bilgileri kullandım. Bu makale, yazarın Profesör Zhang'dan Eski Türkçe öğrendikten sonra yazdığı ödev olarak kabul edilebilir. Profesör Zhang'a en içten teşekkürlerimi sunarım.

** Prof. Dr., Avrasya Çalışmaları Merkezi, Çin Sosyal Bilimler Akademisi, Eski Çağ Tarihi Birimi, Pekin. E-posta: jinxiuli2100@qq.com

*** Arş. Gör. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Yabancı Diller Bölümü. E-posta: gokcenkapusuzoglu@kmu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6188-1188.

WHERE WAS “ÇOYAY YIŞ”?

Abstract

In the fourth year [630] of the Zhenguan reign-period, Emperor Taizong of the Tang Dynasty sent troops to march against Khan Jili (Il Qaghan, 620-630), then the First Khanate of the Eastern Türks died out. In the first year [681] of the Kaiyao reign-period, Pei Xingjian pacified the revolt of Ašīna Funian and Ashide Wenfu. After that, among the remnants, Ašīna Qutluγ “sought protection in Mount Zongcai (çoyay yış)”, called together infantry and cavalry, at last revived the Khanate of the Eastern Türks. Mount Zongcai (çoyay), as the base of the Second Khanate of the Eastern Türks, played a crucial role. Where was Mount Zongcai (çoyay yış)? Chinese and overseas scholars have studied this issue for over 100 years. As opinions vary, no unanimous conclusion can be drawn. This paper attempts to illuminate the location of Mount Zongcai mainly, based on the historical records in Tang times, unearthed epitaphs, Dunhuang documents and sources of topology, combining with the Turkic inscriptions.

Keywords: *Orkhun Inscription, Mount Zongcai, ÇoyayYış.*

Zhenguan yönetim döneminin dördüncü yılında (630 yılı) Tang Taizong, büyük ordusunu İllig Kağan (Kağanlığı 620-630) üzerine sefere göndererek Doğu Göktürk Kağanlığı'nı (581-630) bertaraf etmiştir. Kaiyao yönetim döneminin ilk yılında (681) Pei Xingjian, Göktürk Aşına Fu-nian ve Aşidi Wen-fu'nun isyanlarını bastırmıştır. Daha sonra geride kalan Kutlug “gizlice kaçıp Zongcai Dağı'na sığınarak, Kara Kum şehrini ele geçirmiş, beş bin adam toplamış, Dokuz Soy'dan evcil hayvan ve at çalmış, güçlenince kendini kağan ilan ederek”¹ Doğu Göktürk Kağanlığı'nı yeniden canlandırmıştır.

Göktürk Kağanlığı'nın merkezi olarak Zongcai Dağı'nın şüphesiz önemli bir konumu vardır. Zongcai Dağı'nın yerinin belirlenmesi, Göktürk tarihi araştırmalarının ana konusu olmasının yanı sıra, Tang-Göktürk ilişkileri tarihi ve Sui-Tang tarihi araştırmaları açısından da önem arz etmektedir. Ancak Zongcai Dağı'nın yeri nerededir? Çinli ve yabancı araştırmacılar tarafından yüz küsur yıldır araştırılan bu konuda fikir ayrılıkları mevcuttur. Bu makalede Tang dönemi tarih kayıtları, mezar kitabeleri, Dunhuang belgeleri ve yerel kayıtlar ile Göktürk Yazıtları temel alınarak Zongcai Dağı'nın yeri hakkında yeniden bir çözümleme yapılmıştır. Hataların uzmanların düzeltilmesine açıktır.

1. Göktürk Yazıtları'nda Çoyay (Çogay)

1889 yılında, Rusya İrkutsk Coğrafya Derneği'nden Nikolay Yadrintsev'in başkanlığındaki Moğol arkeoloji ekibi, günümüz Moğolistan'daki Orhun Nehri'nin kolu olan Kokshin-Orhun nehir vadisindeki Koşo Saydam Gölü kıyısında Köl Tigin Yazıtı ve Bilge Kağan Yazıtı'nı bulmuşlardır. 1897 yılında, Klements çifti günümüz Moğolistan'daki Tula Nehri'nin yukarı havzasının sağ kıyısında, Ulan Batur'a doğuda 60 km mesafede olan Bain Tsokto'da Tonyukuk Yazıtı'nı bulmuşlardır. Bu üç büyük kitabe üzerine, runik harflerle Göktürk dilinde yazılar nakşedilmiştir. Göktürk kitabelerinin bulunması ve açıklanmasıyla Türk tarihinde yeni bir döneme girilmiştir.²

Tonyukuk ve Köl Tigin yazıtlarında Aşına Kutlug'un ilk olarak çoyay'da asker ve at topladığı anlatılmıştır. Tonyukuk Yazıtı, birinci taş batı yüzü yedinci satırında şöyle yazılmıştır:

“Çoyay quzın, qara qumuy olurur artimiz.” (Çoyay Dağı ve Kara Kum'da yaşarız.)

Köl Tigin Yazıtı, güney yüzü altıncı ve yedinci satırlarda şöyle yazılmıştır:

¹ Xin Tang Shu (新唐书), Tom. 215, s. 6044.

² Geng Shimin, 2005a, s. 5,17.

“Türk bodun ülāsiking biryā çoyay yış tügültün yazı qonayın.” (Türk milleti, öleceksin! Güneyde Çoyay Ormanı’na, Tögültün Ovası’na konayım dersen...”).³

Runik yazıyla **ᠳᠣᠶᠠ** olarak yazılan sözcüğün transkripsiyonu çwyı şeklindedir ve ‘w’ sesi ‘o’ veya ‘u’ sesine dönüşebilmektedir. Daha önceden bazı araştırmacılar “çoyay”⁴ olarak transkribe ederken, daha fazla araştırmacı “çuyay”⁵ olarak transkribe etmiştir. Bu çalışmada “çoyay” ve “Zongcai”ın karşılıklı ses ilişkisine göre sözcük, çoyay olarak transkribe edilmiştir.

Çoyay’ın anlamı ve yeri konusundaki araştırmaların yüzlerce yıllık tarihi vardır. Kitabeleri ilk okuyup çözümleyen Radloff ve Thomsen yazının görselinden yola çıkmışlardır. Radloff, Köl Tigin Yazıtı’ndaki çuyay’ı yoğunluk (diche), çuyay yış’ı da yoğun dağ ormanı (der dicte Bergwaldes)⁶ olarak açıklamıştır. Thomsen’in görüşü çoyaj’ın çoya olduğu ve anlamının da gölge olduğu yönündedir.⁷ Pelliot, Türk dilinde "iplik" ve "tekstil ürünlerini” araştırırken, ç(a)yay’ın ketene benzer bir bitki olabileceğini düşünmüştür. Bu sözcüğün ilk ünlüsü belirsiz olduğundan, ünlü ç(u)yay veya ç(o)yay olarak telaffuz edilirse, Orhun Yazıtları’ndaki çuyay-yos veya çoyay-yos ile ilişkilendirebileceğine işaret etmiştir.⁸ Orkun, Pelliot’a dayanarak, çuyay’ın bir bitki adı

³ Göktürk Yazıtları resimleri için bkz: Malov, 1951, s. 20, 56; Alyılmaz, 2005, s. 30, 34, 139. Göktürk Yazıtları’nın transkripsiyonu ve tercümesi için bkz: Geng Shimin, 2005b, s. 94-96. Ayrıca bkz: Ross, 1930a; Ross 1930b; Tekin, 1968, s. 231, 249, 262, 283; Clauson, 1971; Ergin, 2003, s. 5; Tekin, 2014, s. 21. Aşağıdaki dipnottakilerle aynı.

⁴ Thomsen, Göktürk Yazıtları’nı ilk çözümlendiği zaman çoyaj olarak transkribe etmiştir (Thomsen, 1896, s. 117). 1914 yılında, Pelliot, Orhun Yazıtları’nı çözümlerken; çuyay veya çoyay olarak transkribe etmiştir (Pelliot, 1914, s. 231, not 3). Thomsen, sonradan çuyay olarak transkribe etmiştir (Thomsen, 1924-1925, s. 126,127). Gabain de aynı şekilde ilk olarak çoyay şeklinde transkribe etmiştir (Gabain, 1974, s. 272, 335). Ayrıca bu eser, Geng Shimin tarafından Çinceye tercüme edilmiştir (Geng Shimin 2003). Giraud, Czegledy, Tekin, Ruo ve Suzuki çoyay olarak transkribe etmişlerdir (Giraud, 1960; Czegledy, 1962, s. 55-69; Tekin, 1968, s. 263, 283; Tekin, 1994, s. 5 Ruo Chuanming, 1990; Ruo Chuanming, 1998, s. 1-26; Suzuki, 2008, s. 59,61).

⁵ Radloff, ilk olarak çogj ve Çyḥai olarak transkribe etmiştir (Radloff, 1894a, s. 35; Radloff, 1899, s. 5). Malov, “Köl Tigin Yazıtı”nda Çyḥai ve çuyai olarak transkribe etmiştir (Malov, 1951, s. 28, 61). Kljashtorny, Çyrai olarak tercüme etmiştir (Kljashtorny, 1964). Orkun, Köl Tigin Yazıtı’nda çoyay, Tonyukuk Yazıtı’nda çuyay olarak transkribe etmiştir (Orkun, 1936, s. 24,25, 102). Zhu Yanfeng çuyai olarak transkribe etmiştir (Zhu Yanfeng, 1943, s. 9). Thomsen, Taube, Aydın ve Ölmez daha sonradan Çuyay olarak transkribe etmişlerdir (Thomsen, 1924-1925, s. 126,127; Taube, 2002, s. 336; Aydın, 2012a, s. 41,107; Aydın, 2012b, s. 72-73; Ölmez, 2013, s. 81, 129,177). Iwasa, Onogawa, Cen Zhongmian, Gabain, Rybatzki, Tezcan, Geng Shimin, Ariz, çuyay (çuyai) olarak transkribe etmişlerdir (Iwasa, 1936, s. 106-118; Onogawa, 1943, s. 35,70; Cen Zhongmian, 1958, s. 858,890; Gabain, 1974, s. 272,335; Rybatzki, 1997, s. 45; Tezcan, 1995; Geng Shimin, 2005b, s. 95,118,169; Ariz, 2014, s. 67,158). Liu Yitang, çuyay ve çoyay olarak, Aalto acuyay olarak, Arpad cwyay olarak transkribe etmişlerdir (Liu Yitang, 1990, s. 610-611; Aalto, 1958, s. 32-33,52; Arpad, 2004, s. 47,129).

⁶ Radloff, 1894B, s. 132.

⁷ Thomsen, 1896, s. 117,169.

⁸ Pelliot, 1914, s. 230-231, Not 3.

olabileceğini ifade etmiştir.⁹ Rene Giraud, bu sözcüğün bir bitki olduğu fikrine açıkça katılarak çöyay'ı sabunotu¹⁰ olarak tercüme etmiştir. 1962 yılında Czegledy, Deny'nin Türkçedeki son ekler -ay, -ey üzerine yaptığı araştırmalara dayanarak, çöya'nın yardımcı şekli çöyay'dır¹¹ demiş, çöyay sözcüğünün anlamının gölge olduğunu tekrar belirtmiş ve Türkçedeki "quz" ve Çince'deki "yin" sözcüklerini kanıt olarak göstermiştir.¹² Clauson *Türkçe Sözcüklerin Kökeni Sözlüğü*'nde Czegledy'nin gölgesinden alıntı yaparak, böyle bir ihtimalin olduğunu öne sürmüş ancak delil yetersizliği sebebiyle şüpheli olduğunu belirtmiştir. Clauson, Çöğay'ı yer adı olarak açıkça belirtmese de bu sözcüğün yalnızca yer adlarında görüldüğünü açıkça belirtmiştir.¹³

Sözcüklerin anlamlarıyla ilgili farklı yorumlar olsa da çoğu Türk yazıt araştırmacısı çöyay quzi'deki ve çöyay yiş'taki çöyay'ı yer adı olarak görmektedir. Ayrıca çöyay'ın yeri konusunda, Çinli ve yabancı araştırmacıların farklı karşılaştırmaları ve çıkarımları vardır ve vardıkları sonuçlar birbirinden binlerce li¹⁴ uzaklıktadır. Özetle, çöyay'ın konumu üzerine yapılan araştırmalar, Gobi Çölü'nün kuzeyi ve güneyi olmak üzere iki temel kategoriye ayrılmaktadır.¹⁵

Gobi Çölü'nün kuzeyi diyenler, çöyay'ın yerini günümüz Moğolistan'ındaki Hangai Dağı'nın güney ucu veya güneydoğu kolu olarak tanımlamaktadırlar. Radloff 1899 yılında, "Tonyukuk Yazıtı"ni çözümlendiğinde, çöyay'ı Hangai Dağı'nın güney bölgesi olarak açıklamıştır.¹⁶ O zamandan sonra Hangai Dağı'nın güney eteği düşüncesi, bir dönem akademik çevrelerde temel bakış açısı haline gelmiştir. Hirth, çöyay'ın nerde olduğunu araştırmamıştır ancak Kara Kum'un yerinden söz ederken şunları söylemiştir;

"Klements'in kişisel gözlemlere dayanan sonuçlarına fazlasıyla katılıyorum. Hangai Dağı'nın güney eteğinde, Orok-nor ve Tsagan-nor'un kuzey kıyısında siyah kumtaşı çıkar, ayrılmış kaya, tarihsel verilerde "kara kum" olarak adlandırılmıştır. Radloff'un çıkarımının da doğru olduğunu düşünüyorum. Kendisi, Klements'in görüşlerini temel alıp, bir adım

⁹ Orkun, 1941, s. 155. Pelliot çöyay'ın bir tür bitki olduğunu kesin olarak belirtmemiştir.

¹⁰ Giraud, 1960, s. 169-174; Geng Shimin, 1984, s. 229-232.

¹¹ Deny, 1937, s. 301-302, 312.

¹² Czegledy, 1962, s. 57-58.

¹³ Clauson, 1972, s. 412-413.

¹⁴ 1 li 500 metreye tekabül etmektedir (Ç. N.).

¹⁵ Ruo Chuanming, 1998, s. 2, 5; Arpad, 2004, s. 48; Zhongguo Lishi Da Cidian (中国历史大辞典), 2000, s. 2271.

¹⁶ Radloff, 1899, s. 100.

daha ileri taşımış çuyay quzi'nin Tuin Gölü, Tana Gölü, Arguin Gölü'nün yukarı havzasındaki bölge olduğunu iddia etmiştir. Bu görüş doğrudur.”¹⁷

Hirth, aynı zamanda Radloff'un çuyay'ın Hangai Dağı'nın güney eteğinde olduğu görüşüne de katılıyor gibi görünmektedir. Thomsen, Kara Kum'un Hangai Dağı'nın güney kolunda,¹⁸ Çuyai quzi'nin Hangai sıra dağlarının güney ovası olduğunu düşünmektedir.¹⁹ Orkun'a göre çuyay, Hangai Dağ ormanlarıdır. ²⁰ Gabain: “Thomsen gibi ben de çuyay'ın Hangai Dağı olduğunu düşünüyorum ancak mümkün olduğunca güney eteklerinden söz etmeden” demiştir.²¹ (1974 yılına kadar, *Eski Türkçe'nin Dil Bilgisi*'nde Gabain burayı Hangai Dağ Bölgesi olarak çevirmiştir).²² Rene Giraud, çuyay yiş'in Hangai Dağı'nın güneydoğu dağ ormanları bölgesi olduğunu söylemiştir.²³ Çuyay quzi'nin Gobi Çölü'nün kuzeyinde Hangai Dağı'nın güney eteğinde bulunduğu görüşünün erken dönem Türk yazıt araştırmacıları tarafından yaygın olarak kabul edildiği söylenebilir.

Yukarıdaki teoriye paralel olan diğer görüş, Yin Dağı teorisidir. Japon bilim insanı Iwasa, çok erken dönemde çuyai'yi Yin Dağı olarak belirlemiştir. Kara Kum'dan başlayarak, Kara Kum şehrinin Gobi Çölü'nün güneyinde olduğunu doğrulamıştır. Ayrıca, çuyai yiş'in Gobi Çölü'nün güneyinde Tang Hanedanı sınırları boyunca uzanan Yin sıra dağları olduğunu, çuyai quzi'nin kabaca günümüzdeki Guihua Şehri'nin kuzeyindeki Yin Dağı bölgesi olduğunu belirtmiştir. Çuyay sözcüğünün etimolojisi ile ilgili olarak, Thomsen'in "gölge" teorisine katılmış, Yin Dağı'nın eski adındaki "yin" sözcüğüne eşdeğer olduğunu düşünmüştür.²⁴ Han Rulin de çuyai'yi “Yin Dağı'nın Türkçe çevirisi olarak” kabul etmektedir.²⁵ Hidemi Onogawa,²⁶ Kosetsu Suzuki²⁷ ve diğerleri Iwasa'nın görüşünü izlemişlerdir. Cen Zhongmian, ilk olarak çuyai'yı Çin tarih kitaplarındaki Zhuo Xie (Zhu Xie)²⁸ ile karşılaştırmıştır. Zhuo Xie gölge olarak çevrilmektedir ve Zhuo Xie Dağı'nın Gobi Çölü'nün kuzeyinde olduğu yönünde düşünme eğiliminde olmuştur.²⁹ Ancak daha

¹⁷ Hirth, 1899, s. 32, 33. Çinceye çevirisi için bknz: (Chen, 2020). Dr. Chen Hao'a bu çalışma için bana henüz yayımlanmamış çevirisini gönderdiği için teşekkür ederim.

¹⁸ Thomsen, 1916, s. 80.

¹⁹ Thomsen, 1924-1925, s. 72.

²⁰ Orkun, 1941, s. 55.

²¹ Gabain, 1950, s. 33,34.

²² Gabain, 1974, s. 335; Geng Shimin, 2003, s. 316.

²³ Geng Sheng, 1984, s. 229-232.

²⁴ Iwasa, 1936, s. 106-119.

²⁵ Han Rulin, 1937, s. 83.

²⁶ Onogawa, 1943, s. 144.

²⁷ Suzuki, 2008, s. 61-62.

²⁸ Cen Zhongmian, 1937, s. 251.

²⁹ Cen Zhongmian, 1958, s. 891.

sonra eski görüşünü değiştirmiş, ‘Han Rulin’in Yin Dağı araştırması kendi kategorisinde güvenilirdir, yeri Gobi Çölü’nün kuzeyinde değildir’ demiştir.³⁰

Czegledy, yazıtlarda Čoyay-quzi, Kara Kum ve Kōk-Öng hakkında ayrıntılı bir çalışma yapmış, Çin tarih kayıtlarındaki Türk ayaklanmalarının ve faaliyetlerinin kayıtlarını birleştirmiş ve Čoyay-quzi ile Kara Kum’un kapsamının Gobi Çölü’nün güneyinde olduğunu belirlemiştir. Eski Türk dili etimolojisini karşılaştırarak, çoyay’ın Çince ‘yin’ (kuzey eteği, karanlık taraf) ile eşdeğer olduğunu düşünmüştür. Quz, güneşin ulaşmadığı yamaçtır ve Čoyay-quzi, Yin Dağı’nın kuzey eteğidir, Čoyay, Yin Dağı ile karşılaştırılmıştır.³¹ Czegledy’nin teorisinin Avrupalı, Amerikalı ve Türk araştırmacılar üzerinde daha büyük bir etkisi olmuştur. Hamilton³², Kara Kum’u Gobi Çölü’nün güney kısmına yerleştirmiştir. Clauson,³³ Kļjashtorny³⁴ ve Tekin³⁵ de Yin Dağı teorisini doğrulamışlardır.

Liu Yitang, Yin Dağı teorisine katılmış ancak Čoyay sözcüğünün asıl anlamı konusunda farklı bir yorum yapmıştır. Detaylar aşağıdaki gibidir:

‘Zongcai Dağı, Göktük yazıtlarındaki Čughai-quzi, Čuyai-quzi olmalıdır. Bu ad, Tonyukuk Yazıtı batı yüzü yedinci satırda, Kōl Tigin Yazıtı güney yüzü altıncı satırda görülür. Thomsen: ‘Čughai Düzlüğü, görünüşe göre Hangai Dağı’nın güney eteklerindedir.’ demiştir. Han Rulin: ‘Hirth, *Tonyukuk Yazıtı’na* Sonsöz eserinde, Zongcai’in Čughai’in ses karşılığı olduğunu düşünmüştür. Kanımca Čughai’in anlamı gölgedir,³⁶ bu Yin Dağı’nın Türkçe tercümesi olmalıdır’ demiştir. Hem Hirth hem de Han Rulin’in varsayımları ikna edici ancak görünüşe göre Čughai ‘düzlüğü’ ifade etmemektedir. Čughai sözcüğü, Čughai veya چوغای’in çevirisi olabilir. Aslında Türkçe dil bilgisine göre iki ünlünün birbirine bağlanmama özelliği vardır, bu yüzden uluslararası fonetik sembolü tʃughaj, tʃoghaj, tʃuGaj olarak gösterilmelidir. Türkçede tʃuGa’nın fonetik sembolü ‘en yüksek’, ‘en büyük’, ‘son derece büyük’ anlamlarına gelen çuğay, çoğay’dır. Yin Dağı’nın güney kesiminin dik olması, kuzey kesiminde ise arazinin

³⁰ Cen Zhongmian, 1958, s. 869.

³¹ Czegledy, 1962, s. 57, 61.

³² Hamilton, 1986.

³³ Clauson, Čoyay’ı doğrudan Yin Dağı olarak çevirmemiştir. Ancak Kara Kum’un Yin Dağı’nın kuzeyinde olduğunu düşünmüştür. Čoyay quzi’nin Yin Dağı’nın kuzey yamaçları olduğu görüşüyle açıkça özdeşleşmiştir.

³⁴ Li Peijuan, 1981, s. 610-611.

³⁵ Tekin, 1994, s. 57.

³⁶ Bknz: W. Bang, Über die Köktürkische Inschrift, s. 12.

düzleştiği göz önüne alındığında, Yin Dağı'nın çughai veya çoghai anlamı ile tanımlanması mantıklıdır. Burada referans için bu öneriyi veriyorum.”³⁷

Liu, Çoyay'ı "en yüksek" ve "son derece büyük" olarak yorumlamış ancak tarihsel verilerin kaynağını belirtmemiştir. Bu nedenle bu teori akademik çevrelerde çok az yankı bulmuştur.

1995 yılında, Türk bilim insanı Semih Tezcan, yeni bir görüş öne sürüp, çuyay sözcüğünün Tuva dilindeki “kireç” olduğunu ifade etmiş, Göktürk Yazıtları'ndaki çuyay'ı kireç olarak açıklamıştır. Hangai Dağı kireçten oluşmuş bir dağ olmamasına rağmen, yağmurların yağması sonucu kireçtaşı oluşur. Bu sebeple şöyle açıklama yapmıştır: “çuyay quzi kireçli kuzey yamacıdır, çuyay yiş kireçli dağ merasıdır ve bu yüzden çuyay, Hangai Dağı olarak kabul edilmelidir.”³⁸

Tezcan'ın yeni teorisi akademik çevrelerde pek destek görmemiştir. Volker Rybatzki, Tezcan'ın çuyay'ın anlamı konusundaki görüşüne katılmış ancak Tonyukuk Yazıtı'nda Türklerin yaşadığı çuyay quzi ve Kara Kum'un Gobi'nin güneyinde olmasının, Ötüken'e (Hangai Dağı) ordu girmeden önce olduğunu düşünmüş, bu nedenle de Çuyay ve komşusu Kara Kum'un yalnızca Yin Dağı yakınlarında olabileceğini savunmuştur.³⁹ Geng Shimin,⁴⁰ İsenbike Togan,⁴¹ Erhan Aydın,⁴² Erkin Ariz⁴³ ve diğerleri çuyay'ı Yin Dağı olarak belirlemişlerdir. Böylece, Tezcan'ın Hangai Dağı teorisi muhalefetine rağmen, Gobi'nin güneyindeki Yin Dağı teorisi 1960'lardan beri çoğu bilim insanı tarafından kabul edilmiş ve yaygın olarak kabul edilen bir bakış açısı haline gelmiştir.

Ruo Chuanming, Gobi Çölü'nün güneyi teorisini kabul etmiş ancak çoyay'ın Yin Dağı olarak belirlenmesine karşı çıkmıştır. 1990 yılında, bir makale yazmış ve çoyay'ın Moğolca'daki zagan (beyaz) sözcüğünün karşılığı olarak yabancı dilden gelen sözcük olduğunu öne sürmüştür. Çince tarihi kayıtlarda çoyay, bugünkü İç Moğolistan'ın Bayan Obo yakınlarındaki bölgede konumlanan “Zongcai”, “Zong Guan Cai”, “Cao Xin” dağı olarak yazılmıştır.⁴⁴ Daha önce çoyay'ın Hangai Dağı veya Yin Dağı olduğunu iddia eden Ruo Chuanming, bu yorumdan vazgeçmiş ve çoyay'ın yabancı bir dilden giren bir sözcük

³⁷ Liu Yitang, 1981-1990, s. 610-611 Not 294.

³⁸ Tezcan, 1995, s. 230.231.

³⁹ Rybatzki, 1997, s. 86, 87 Not 233.

⁴⁰ Geng Shimin, 2005b, s. 109, 143.

⁴¹ Togan, 2006, s. 77-79

⁴² Aydın, 2012a, s. 161; Aydın, 2012b, s. 72-73.

⁴³ Ariz, 2014, s. 354.

⁴⁴ Ruo Chuanming, 1990-1998, s. 16-25.

olması olasılığını öne sürerek çöyay'ın anlamını yalnızca Türkçeden keşfetme tekniğinden ayrılmıştır. Böylece çöyay'ın Moğolcadan alınmış bir sözcük olması olasılığını öne sürmüş, önceki araştırmaların sınırlarını aşmış, yeni ufuklar açmak için araştırma kapsamını genişletmiştir. Teorisi kabul görmese de tartışması metodolojiye yeni bir ışık tutmuştur.

Yukarıda Göktürk Yazıtları'ndaki çöyay sözcüğü üzerine yapılan araştırmaların durumu ortaya konulmuştur. Yüz yılı aşkın süredir, Çinli ve yabancı bilim insanları bu konuda farklı açıklamalar ve farklı yorumlar yapmıştır. Temel olarak, Gobi Çölü'nün kuzeyindeki Hangai Dağı, çölün güneyindeki Yin Dağı ve yine çölün güneyindeki Bayan Obo'nun batı bölgesindeki dağ olmak üzere üç görüş şekillenmiştir. Son yıllarda, Yin Dağı teorisi pek çok bilim insanının desteğini almıştır. Ruo Chuanming, Çince kayıtları daha kapsamlı bir şekilde kullanarak yeni fikirler ortaya koymuştur. Ayrıca Çince tarihi kayıtlarda çöyay'ın yeri araştırmalarında bir boşluk olabileceğini de göstermiştir.

2. Çöyay ve Zongcai Dağı

Yeni Tang Kayıtları 'Göktürk Monografisi' içerisinde Kutlug'un asker çıkarıp ikinci kağanlığı kurma süreci şöyle anlatılmıştır: "Kutlug, İllig'in soyundandır. Yunzhong Dudu'suna bağlı Sheli Yuanying boyunun beyidir, Tudunluk görevini miras almıştır. Funian'in yenilgiye uğraması üzerine gizlice kaçıp Zongcai Dağı'na sığınmış, Kara Kum şehrini kontrol altına almıştır. Beş bin kişi ile Dokuz Soy'dan evcil hayvan ve at çalmıştır. Biraz güçlenince Kutlug, kendini Kağan ilan ederek, kardeşi Kapgan'a Şad, Tuo-si-fu'ya Yabgu unvanını vermiştir"⁴⁵

İlk kez Hirth, bu Çince kaydı kullanarak yazıtlardaki çöyay'ı Çince kayıtlardaki "Zongcai Dağı" ile karşılaştırmıştır. Hirth, *Tonyukuk Yazıtı'na Sonsöz* eserinde şöyle demiştir:

"Telaffuzları bakımından tam olarak örtüşmeseler de yazıttaki çöyay quzün, Çince kayıtlardaki "Zongcai Dağı"na karşılık gelmektedir."⁴⁶

Erken dönem Türk dilbilimcileri nadiren Çince bildiklerinden Hirth'in açıklamasına onlarca yıl yanıt gelmemiştir. 1936 yılında, ilk olarak Iwasa, Hirth'in teorisini kabul etmiş ve çöyay quzū ile Zongcai Dağı'nın aynı yer olabileceğini kabul etmiştir.⁴⁷ Daha sonra, Zhu Yanfeng⁴⁸ ve İsenbike Togan⁴⁹ bu karşılaştırmayı "şüpheli" bulsalar da Gabain,⁵⁰ Liu

⁴⁵ Xin Tang Shu (新唐书), Tom. 215, s. 6044.

⁴⁶ Hirth, 1899, s. 31.

⁴⁷ Iwasa, 1936, s. 107.

⁴⁸ Zhu Yanfeng, 1943, s. 9.

Maocai,⁵¹ Cen Zhongmian,⁵² Liu Yitang,⁵³ Geng Shimin,⁵⁴ Ruo Chuanming,⁵⁵ Suzuki,⁵⁶ Mehmet Ölmez⁵⁷ gibi Çinli ve yabancı bilim insanlarının çoğu Hirth'in teorisini kabul etmiştir.⁵⁸ Çoyay'ı "Zongcai Dağı" ile ilişkilendirmek, şüphesiz, çoyay'ın coğrafi konumunun ve İkinci Göktürk Kağanlığı'nın ilk yükseliş dönemi tarihinin derinlemesine araştırılmasını teşvik etmiştir.

Çalışmanın yazarı olarak ben de çoyay yiş'i Zongcai Dağı Ormanı olarak; çoyay'ı "Zongcai"ın çevirisi olarak kabul ediyorum. Gerekçeler aşağıdaki gibidir:

İlk olarak, Hirth'in dile getirdiği telaffuzları bakımından tam olarak örtüşmemeleri sorunu, farklı bir açıdan değerlendirilebilir gibi görünmektedir.

Çoyay'ın ilk ünsüz harfi ç (ç)'dir ve Türkçede bu harfle başlayan sözcüklerin daha çok yabancı dillerden ödünç alınmış sözcükler olduğunu düşünüyorum. Bu sebeple çoyay sözcüğünün harf yapısı, onun bir alıntı sözcük olma olasılığını göstermektedir. "Zongcai"ın eski sesletimi "tzong- dzə" olarak okunabilmektedir. Tzong'daki -n genizde kalıp düşerse, okunuş çoyay'a dönüştürülebilir; dzə ay olarak telaffuz edilir ancak dz -g'ye dönüştürülemez. Sesbilim kurallarına göre, bir damak sesi olan "g-" nin damaksillaşması "dz-"ye dönüştürülebilir ancak bunun tersi gerçekleşemez. Çoyay'ın Türkçedeki anlamı bilinmediğinden, Çincedeki "Zongcai Dağı"nın yeryüzü şekli buna uygun olduğundan ve bunun kanıtı olarak Moğolca bir çeviri olduğundan (bu makalenin III. bölümüne bakınız), "Zongcai"ın çoyay'ın bir çevirisi olduğunu düşünmüyorum. Ancak bunun tam tersi doğrudur. Türkçe bir sözcük olan çoyay, muhtemelen doğrudan Çince'den ödünç alınmamıştır ancak diğer diller buna aracılık etmiştir. Bu ara dil Soğdca olabilir mi? Araştırılmayı beklemektedir.

İkincisi, Tonyukuk Yazıtı ve Tang tarih kayıtlarındaki olayların uyuşmasıdır.

⁴⁹ Togan, 2006, s. 223.

⁵⁰ Gabain, 1950, s. 34.

⁵¹ Liu, 1958, s. 591.

⁵² Cen Zhongmian, 1958, s. 870.

⁵³ Liu Yitang, 1990, s. 610.

⁵⁴ Lin Gan, 1988, s. 246,254; Geng Shimin, 2005b, s. 109.

⁵⁵ Ruo Chuanming, 1990, s. 152; Ruo Chuanming, 1998, s. 4.

⁵⁶ Suzuki, 2008, s. 61.

⁵⁷ Ölmez, 2013, s. 347.

⁵⁸ Çinli bilim insanlarının çoğu Rusça Чырай-кыз sözcüğünü "Zongcai Vadisi" olarak tercüme etmişlerdir. Bknz: (Li Peijuan, 1991, s. 22; Yang Ne, 1997, s. 57).

Tonyukuk Yazıtı batı yüzü ikinci satırda şu cümle kazanmıştır: “Türk bodun qanin bolmayin, tabyaçda adriiti. qanlantı. qanin qodup tabyaçqa yana içikdi.” (Türk milleti hanını bulamayıp Çin’den ayrıldı, Hanını bırakıp Çin’e tekrar teslim oldu...)”

Bu cümlede sözü edilen, Aşına Ni-shu-fu ve Aşına Fu-nian’in asker çıkarıp isyan etmeleri ve öldürülmeleri olayıdır. Eski Tang Kayıtları’ndaki Hükümdar Gaozong Kayıtları ve Eski ve Yeni Tang Kayıtları’ndaki Göktürk Monografisi’nden anlaşıldığına göre; “Diaolu yönetim döneminin ilk yılının (679) kış mevsimi onuncu ayında, Chanyü Büyük Duhufu’suna bağlı Göktürk Aşısı Wen-fu ve Feng-zhi’nin yönettiği iki boy birlikte isyan ederek Aşına Ni-shu-fu’yu (Aşına Nāšā Bāg) Kağan ilan etmişlerdi. Yirmi dört bölgenin liderlerinin tamamı durumu kabul etmiş ve Tang’a başkaldırmışlardı. Fakat Pei Xingjian’in saldırısıyla, Diaolu yönetim dönemi ikinci yılı (680) üçüncü ayında, Aşına Ni-shu-fu öldürülmüş, Feng-zhi esir alınmış ve Aşına Ni-shu-fu’nun boyu teslim olmuştu.⁵⁹ Bu, Göktürk halkının kendi kağanını ilk terk edişiydi. Yonglong yönetim döneminin ikinci yılında (681) ise, Aşısı Wen-fu tekrar Xia Zhou’dan girip, İllig Kağan’ın soyundan Aşına Fu-nian ile birlikte Sarı Irmağı geçip, onu Kağan ilan etmiş, yine diğer Göktürk boylarının onayını almıştı. Fakat Pei Xingjian’in saldırıları ve halk arasında anlaşmazlık çıkarmasıyla Aşısı Wen-fu ve Aşına Fu-nian birbirlerinden şüphelenmiş, en sonunda Aşına Fu-nian, Aşısı Wen-fu’yu bağlayarak Çin’e teslim etmiştir.⁶⁰ Bu, Göktürklerde kağan ve boyu arasındaki iç anlaşmazlık sebebiyle ikinci kez bir isyanın başarısız oluşuydu. Tonyukuk Yazıtı’nda geçen yukarıdaki cümlede Aşına Fu-nian doğrudan suçlanmamış, yalnızca Türk milletinin kağanını bırakıp Tang’a tâbi olduğu belirtilmiştir; bu, saygı duyulan kişinin adının anılmamasına bir örnektir. Yazıtta belirtilen Göktürk isyanının tarihi ve Tang dönemi kayıtları örtüşmektedir. Bu yüzden güvenilir bir tarihî hesaplama olarak görülmektedir.

Üçüncü olarak, Çince tarihî kayıtlar Tonyukuk’un kaçıp dağ ormanında yaşadığını göstermektedir.

⁵⁹ Jiu Tang Shu (旧唐书), Tom. 5, s. 105,106; Tom. 84, s. 2803, 2804, Tom. 194, s. 5166; Xin Tang Shu (新唐书), Tom. 3, s. 75; Tom. 108, s. 4087-4088, Tom. 215, s. 6042-6043; Zizhi Tongjian (资治通鉴), Tom. 202, s. 6392-6393; Tong Dian (通典), Tom.198, s. 5433; Tang Huiyao (唐会要), Tom. 94, s. 2003-2004; Cefu Yuanguai (册府元龟), Tom. 358, s. 4242; Tom. 366, s. 4355, Tom. 986, s. 11580; Wu Yugui, 2009, s. 445-471.

⁶⁰ Jiu Tang Shu (旧唐书), Tom. 5, s. 107,108; Tom. 83, s. 2784-2785, Tom: 84, s. 2804; Tom.194, s. 5166; Xin Tang Shu (新唐书), Tom. 3, s. 76-77, Tom. 108, s. 4088, Tom. 111, s. 4147, Tom. 215, s. 6043; Zizhi Tongjian (资治通鉴), Tom 202, s. 6399-6405; Tong Dian (通典), Tom. 198, s. 5433; Tang Huiyao (唐会要), Tom. 94, s. 2004; Cefu Yuanguai (册府元龟), Tom. 434, s. 5168, Tom. 443, s. 5255; Tom. 986, s. 11580, Tom. 951, s. 11190; Wu Yugui, 2009, s. 472-489.

Zizhi Tongjian 211. tomarda Kaiyuan yönetim döneminin dördüncü yılı (716) şöyle kaydedilmiştir: ‘Bilge Kağan tekrar şehirler inşa edip, Budist tapınaklar kurmak istemişti, Tonyukuk: ‘Olmaz, Türklerin sayısı azdır, Çin’in yüzde biri kadar bile değildir. Bu yüzden düşmanla baş etmek için su ve otlakları takip ederiz, uzun süre aynı yerde kalmayız. Okla avlarız, insanlarımızın hepsi savaşmaya alışkındır, güçlü olduğumuzda asker çıkarır yağma yaparız, güçsüzken dağlarda ve ormanlarda gizleniriz. Tang’ın askeri fazla olmasına rağmen bir işe yaramazlar. Eğer şehirler inşa edip buralarda yaşarsak eski alışkanlıklarımız değişir, bir kere yenilgiye uğrarsak, tamamen yok oluruz. Eskilerin yasası insana erdemle kaybetmeyi öğretir, savaşmadan zafer kazanmaya saygı duyulmaz.’ Bunun üzerine Bilge Kağan düşüncesinden vazgeçti.’⁶¹

Burada Tonyukuk’un söylediği “güçsüzken kaçıp dağ ve ormanlarda gizleniriz, Çin’in askeri fazla olmasına rağmen bir işe yaramazlar” cümleleri Kutlug ile birlikte ilk zamanlar Zongcai Dağı ormanında gizlenip, Tang ile savaşmalarına bir göndermedir. Tonyukuk ve Kutlug’un o yıllarda gerçekten de “dağ ormanlarına gizlenmeleri” Tang askerlerinin gizlendikleri yeri bulmasına imkân vermediği için Göktürkler yeniden canlanmışlardır. Tonyukuk’un Bilge Kağan’a söylediği sözler, kendisinin gençken tecrübe ettiği anıları, aynı zamanda da Göktürklerin zafer tecrübelerinin bir özetidir. Tonyukuk ve Kutlug’un gizlendiği dağ ormanı Zongcai Dağı ormanı, çoyay dağı ormanıdır.

Dördüncü olarak, Çince tarihî kayıtlarda Zongcai Dağı’nın konumu ile ilgili kayıtlar ve İkinci Göktürk Kağanlığı’nın yeniden doğuşunun ilk yıllarındaki savaşlar birbiriyle örtüşmektedir.

Beşinci olarak, Tonyukuk Yazıtı’nda ima edilen çoyay’ın yeryüzü şekilleri ve özellikleriyle Tang tarihî kayıtlardaki Zongcai Dağı’nın özellikleri örtüşmektedir. Yukarıdaki iki nokta için aşağıdaki tartışmaya bakınız.

Aşağıda, Çince tarihî kayıtlardaki Zongcai Dağı’nın konumu ve Zongcai’nın anlamı tartışılmıştır.

3. Zongcai Dağı’nın Yeri ve “Lan Zhou ile Sheng Zhou Arasındaki Orman”

Çince tarihî kayıtlarda Zongcai Dağı’nın yeri açıkça kaydedilmiştir. Son yıllarda bulunan Büyük Zhou’un eski Yulin Savunma Komutanı, Askerî Silahlı Üst Düzey Komutanı, Dingxiang İlçesi Kurucu Beyi, Sağ Kuzeyi Sakinleştiren Yang Bey’in (阳玄基

⁶¹ Zizhi Tongjian (资治通鉴), s.6722; Jiu Tang Shu (旧唐书), Tom.194, s. 5174; Tong Dian (通典), Tom 198, s. 5440.

Yang Xuanji) mezar kitabesinde şöyle yazılmıştır: “Yongchun yönetim döneminin ilk yılında (682) [Yang Xuanji’ye] Zhuangwu Komutanı unvanı [ile] Veliht Sol Qing Yolu Liderliği verilmiş, Lan Zhou’daki Zongcai Dağı savunma emri irat edilmişti. Yay gerip [mücadeleye girişmiş, vücuduna saplanan] oklar birikmişti; [adeta] delik deşik bir göğüs [zırhı] kuşanmıştı. Uçuşan çift [yönlü] mızraklar arasında dans etmiş, su ejderine emir verip, kemikler kırmıştı. Göktürlere [karşı] ard arda kazandığı başarılar sonucu, Gongdao yönetim döneminin ilk yılında (683) üçüncü derece [makama] taltif edilip, [kendisine] Sol Seçkin Muhafızlar Komutanı unvanı verilmişti.”⁶²

Yang Xuanji’nin mezar kitabesinde Zongcai Dağı’nın Hedong Yolu’ndaki Lan Zhou’da (günümüzde Shanxi’nin Lan ilçesi) olduğu açıkça kaydedilmiştir. Yang Xuanji, Lan Zhou’daki Zongcai Dağı’nı savunmuş devamında Göktürkleri yenilgiye uğratmıştır.

Zizhi Tongjian’de de Göktürklerin Lan Zhou’daki faaliyetleri kaydedilmiştir. 203. tomardaki Gongdao yönetim döneminin ilk yılına (683) ait kayıtlarda şöyle denilmektedir: “Altıncı ayda, Göktürklerin başka bir kolu, Lan Zhou’a saldırıp yağmalamıştı. Bunun üzerine Yardımcı Komutan Yang Xuanji onlara saldırmak için peşlerinden gitmişti.”⁶³

Buradaki Yang Xuanji, kitabedeki Yang Xuanji’dir.⁶⁴ Tarihi kayıtlar ile mezar kitabesinin birbiriyle örtüşmesi sebebiyle kitabenin sahih olduğu anlaşılmaktadır. Kitabedeki “Lan Zhou’daki Zongcai Dağı” ifadesi de Yongchun ve Gongdao yönetim dönemlerindeki Zongcai Dağı’nın Lan Zhou’da olduğunu göstermektedir.

Dunhuang belgelerinde de Lan Zhou dağ ormanları hakkında benzer kayıtlar bulunmaktadır. *Bütün Yol, Dağ ve Nehir Adlarının Ana Hatları*’nda sayfa 2511’de kısaca şöyle denilmiştir:

136. Lan Zhou

153. Dağ adı: Kelan.

154. Guancen Dağı.

⁶² Resimler için bkz: Luoyang Yeni Bulunan Mezar Kayıtları Serisi, s.75. Kayıtlar için bkz: Tang Huiyao Ekleri, s. 330-332.

⁶³ Zizhi Tongjian (资治通鉴), s. 6415.

⁶⁴ Yang Xuanji adındaki ilk im (杨) Zizhi Tongjian’de, kitabedekinden farklı şekilde yazılmıştır. Yazar burada yazım farklılığına rağmen aynı kişiden söz edildiğini belirtmiştir (Ç. N.).

155. Zonglin Dağı. Yulong. (İki dağın adıdır. Dağ, Kelan Garnizonu'na kuzeybatıdan üç yüz li mesafededir, üzerinde çok fazla çam ağacı olduğu için Lan Sheng Ormanı denilmiştir).⁶⁵

Belgedeki Zonglin, Zongcai'dır. Zong (惣), Zong'un (总) farklı yazımıdır. Lin (林) ve Cai (材) imlerinin şekilsel olarak benzer olması hataya sebep olmuştur. (Örneğin: *Wenxian Tongkao*'da "Zongcai yanlış olarak "Zonglin" şeklinde yazılmıştır⁶⁶).⁶⁷ Belgede, Zongcai Dağı'nın konumu ve özellikleri kaydedilmiştir. Bu oldukça kıymetlidir.

Hedong Yolu'nda yer alan Lan Zhou'un yönetim alan Sarı Irmak'ın doğusudur. *Yuanhe Bölge ve İlçe Resim Kayıtları* 13. tomardaki Hedong Yolu 3: Lan Zhou bölümünde şöyle yazılmıştır.

"Bölge sınırı: Doğudan ve batıdan üç yüz on li, kuzeyden ve güneyden iki yüz yetmiş sekiz li mesafedir.

Sekiz yöne mesafesi: Güneyde başkente Taiyuan Yolu'ndan 1580 li, Xi Zhou Yolu'ndan 1375 li mesafededir. Güneydoğuda doğu başkentine 1210 li mesafededir. Doğuda Xin Zhou'a 240 li, batıda Sarı Irmak'a 180 li mesafededir. Nehrin üzerinde He He Geçidi vardır. Geçidin batısından Lin Zhou'a 120 li mesafededir. Güneyde Shi Zhou'a 40 li, kuzeydoğuda Shuo Zhou'a 374 li mesafededir. Güneydoğuda Taiyuan yönetimine 330 li mesafededir. Kuzeydoğudan Dai Zhou'a 300 li mesafededir.⁶⁸

Lan Zhou doğudan batıya 310 li'dir. Lan Zhou'un yönetim merkezi Yifeng ilçesi batıdan Sarı Irmak'a 180 li mesafededir. Bu nedenle, Kelan ordusunun 300 li kuzeybatısında bulunan Zongcai Dağı, Sarı Irmak'ın batısında konumlanır. Kesin olarak söylemek gerekirse, Hedong Yolu değil, Guannei Yolu bölgesindedir. "Lan Zhou Zongcai

⁶⁵ Tang Gengou, 1986, s. 75; Zheng Binglin, 1989, s. 179; Wang Zhongluo, 1993, s. 105. Cen Zhongmian, çuyay'ın konumu tartışmasında ilk olarak bu tarihi materyali aktararak, Zongcai Dağı'nın yönüne ilişkin araştırmayı ilerletmiştir. Ancak bunu çuyay ve Zhuoye Dağı arasındaki ilişkiyi kanıtlamak için kullanmıştır. Bu da ne yazık ki gerçeğe aykırıdır.

⁶⁶ *Wenxian Tongkao* (文献通考), Tom. 343, s. 2691'de şöyle denilmiştir: "Kutlug, İllig'in uzaktan akrabasıdır. Babası önceden Chanyü Sağ Kanatta Yunzhong Dudufu'su Sheli Yuanying'in emrinde liderlik yapmıştır. Tudun Çor unvanını miras almıştır. Fu-nian yenilince, Kutlug ve arkadaşları toplanıp kaçtılar, Zonglin Dağı'na yerleştiler, toplanan haydutlar beş bin küsur kişiydi. Dokuz Soy'u yağmalayıp, koyun ve at aldılar. Yavaş yavaş güçlendiler. Böylece kendini kağan ilan etti." Buradaki Zonglin Dağı, Zongcai Dağı'nın yanlış yazımıdır.

⁶⁷ Zongcai yanlışlıkla Zonglin olarak yazıldığından, Dunhuang belgelerini inceleyen bilim insanları yerini belirleyememiştir. Örneğin, Zheng Binglin bu paragrafa şu şekilde açıklama yapmıştır: "Zonglin Dağı, Yulong Dağı, diğer topoğrafik kaynaklarda kaydedilmemiştir" (Zheng Binglin, 1989, s. 194).

⁶⁸ Yuan He Jun Xian Tongzhi (元和郡县图志), s. 395-396.

Dağı” denilmesi için Lan Zhou’un Sarı Irmak’ın yönetim bölgesi boyunca uzanması gerekir. Lan Zhou için söylenecek olan, “sınır ötesi kontrol” bölgesine ait olduğudur.⁶⁹

Bütün Yol, Dağ ve Nehir Adlarının Ana Hatları’na göre; Zongcai Dağı Kelan ordusuna kuzeybatıdan 300 li mesafededir. Tang dönemi Kelan ordu garnizonunun kurulup kaldırılmasında sık sık değişiklik olmuştur.⁷⁰ “Kelan ordusu, Lan Zhou’a kuzeyden 100 li mesafededir.”⁷¹ Önceki Kelan garnizonu, Lan Zhou’un yönetim merkezi olan Yifeng ilçesine ‘kuzeyden 98 li’ mesafededir.⁷² Song döneminde yeniden kurulan Kelan ordusu, “güneydoğudan Lan Zhou Yifeng ilçesine 98 li.. güneybatıdan Kelan He He ilçesine 170 li mesafededir.”⁷³ Kelan ordusuna kuzeybatıdan 300 li mesafede olması, He He ilçesine kuzeybatıdan 100 küsür li mesafede olması açıkça Sarı Irmak’ın doğusunda olmadığını göstermektedir.

Tang ve Song dönemleri yer kayıtlarına göre; Kelan ordusunun 300 li kuzeybatısındaki alanın, Tang’ın Kaiyuan ve Tianbao yönetim dönemlerinde kurulan Lin Zhou’un konumuna eşdeğer olduğu sonucuna varılabilir. *Yuanhe Bölge ve İlçe Resim Kayıtları* 4. tomardaki Guannei Yolu: Lin Zhou kaydında şöyle denilmiştir:

“Lan Zhou’un 180 li doğusundadır. Doğuda Lan Zhou sınırındaki Sarı Irmak’tan 120 li uzaklıktadır. Irmak’ın üzerinde He Shui Geçidi vardır.”⁷⁴

Yukarıda belirtilen 13. tomardaki Lan Zhou bölümündeki kayıtlardan, Lin Zhou’un doğusundan Sarı Irmak’a kadar Lan Zhou’a ait olan He He Geçidi’nin 120 li uzaklıkta olduğu çıkarılabilmektedir. He He Geçidi’nden Lan Zhou yönetim merkezine ise 180 li mesafededir.

Lin Zhou’dan Lan Zhou’a varmak için He He Geçidi’nden Sarı Irmak’ı geçmek gerekir,⁷⁵ toplamda 300 li mesafedir. *Taiping Huanyu Ji*’de Lan Zhou “batıda Lin Zhou’a 300 li mesafededir”⁷⁶ şeklinde kaydedilmiş; *Tong Dian*’de “Xinqin ilçesi (Lin Zhou) “doğuda Loufan ilçesine (Lan Zhou) 320 li mesafededir”⁷⁷ şeklinde kaydedilerek biraz

⁶⁹ Sha Zhou Dudufu Tujing (沙州都督府图经), 2005, s. 189,197, 202, 206; Tang Gengou, 1986, s. 10; Zheng Binglin, 1989, s. 11; Wang Zhongluo, 1993, s. 124.

⁷⁰ Dong Guodong, 1996.

⁷¹ Jiu Tang Shu (旧唐书), Tom. 38, s. 1387.

⁷² Yuan He Jun Xian Tongzhi (元和郡县图志), s. 396.

⁷³ Taiping Huanyu Ji (太平寰宇记), Tom. 50, s. 1054.

⁷⁴ Yuan He Jun Xian Tongzhi (元和郡县图志), s. 108.

⁷⁵ Yan Gengwang, 1985, s. 294-302.

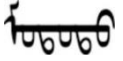
⁷⁶ Taiping Huanyu Ji (太平寰宇记), Tom. 41, s. 872.

⁷⁷ Tong Dian (通典), Tom. 173, s. 4529.

uzaklaştırılmıştır. Kelan ordusu Lan Zhou'un kuzeyindedir. Kelan ordusundan Lin Zhou'a varmak için önce Lan Zhou sınırlarındaki He He Geçidi'ne varmak gerekir. Song dönemi Kelan ordusu Lan Zhou He He ilçesine 170 li mesafede konumlanmıştır. He He Geçidi'nden Lin Zhou'a 120 li'de varılır, bu da toplamda 300 li'ye yakındır. Böylece Kelan ordusuna kuzeybatıdan 300 li mesafede Zongcai Dağı olduğu çıkarımı yapılır. Tang dönemindeki Lin Zhou (günümüzde Shaanxi Shenmu) bölgesi, Tang Lin Zhou yönetim merkezine muhtemelen uzak değildir.

Qing dönemi yer kayıtlarında, Zongcai Dağı'nın konumu kaydedilmiştir. *Jiaqing Chongxiu Yitong*'un 408. tomarnın Ordos bölümünde şöyle denilmiştir.

“Zongcai Dağı, Sağ Kanat Ön Sancağı'na (Ordos) güneydoğuda 140 li mesafededir, Moğolca adı Moduotu'dur.”⁷⁸ Ordos sağ kanat ön sancağı, “Baha Gölü'nde, Sarı Irmak'ın kıvrımının içinde, Aoxixi'nin zirvesinin 90 li batısında konumlanmıştır, doğudan batıya 180 li uzanır.”⁷⁹ Sağ Kanat Ön Sancağı'nın, Jia Zhou Shenmu ilçesine⁸⁰ uzaklığı 140 li'den daha fazladır. Ancak Zongcai Dağı'nın Ordos Sağ Kanat Ön Sancağı'nın 140 li güneydoğusunda olduğu anlaşılırsa, Qingshenmu ilçesinin batısına çok uzak olmayan bir yerdedir. Bu, Tang ve Song dönemi yer kayıtlarına dayanarak hesapladığımız sonuçtan çok da farklı değildir.

Dikkate değer olan, Qing dönemi *Yi Tong Zhi*'da kaydedilen Zongcai Dağı'nın Moğolca adı olan Moduotu'dur. Bu sözcük, Moğolcadaki modotu olarak çevrilen dır. Moğolcada “ağaç olan yer”⁸¹ anlamına gelmektedir ve Çincedeki “Zongcai” sözcüğünün anlamıyla aynıdır. Bu aynı zamanda bize "Zongcai Dağı'nın anlamını anlamak için birden fazla örnek sunmaktadır.

"Zongcai"ın anlamı, Tang ve Song dönemi kitaplarından ve Tang dönemine ait açıklamalardan öğrenilebilir. *Shuo wen*'a göre; “Zong”un anlamı bir araya getirmek, toplamaktır (toplayıp, bağlamak da denir).⁸² “Zong”un asıl anlamı toplayıp, bağlamaktır. Bu temelde, “birleştirmek”, “hepsi” “birçok” gibi çeşitli anlamalara da genişletilebilir. *Guanya* 3. tomardaki eski sözcüklerin açıklanması maddesinde: Zong, “hepsi”⁸³ demektir.

⁷⁸ Jiaqing Chongxiu Yitong Zhi (嘉庆重修一统志), C. 33, s. 26753.

⁷⁹ Jiaqing Chongxiu Yitong Zhi (嘉庆重修一统志), s. 26750.

⁸⁰ Jiaqing Chongxiu Yitong Zhi (嘉庆重修一统志), Tom. 239, s. 11901.

⁸¹ Bu konuda Profesör Qing Geli bilgilendirdi. Kendisine teşekkür ederim.

⁸² Shuo Wen Jie Zi Açıklamalar (说文解字注), s. 647.

⁸³ Guang Ya Shu Zheng (广雅疏证), s. 365.

Örnek açıklamaları maddesinde: Zong Zong, “birçoğu”⁸⁴ demektir, denilmiştir. *Song Dönemi Nüshası Ses Uyumu Sözlüğü (Song Ben Guangyun)* 3. tomar Yöneticiler 1 bölümünde: “Zong, toplayıp bağlamak, birleştirmek, hepsi, birçoğu demektir” denilmiştir. Bunlar Tang ve Song dönemlerindeki "Zong" kelimesinin dört anlamıdır. *Tarihçinin Kayıtları (Shi Ji)*, 23. tomar, Törenler Kitabı bölümünde “Üstün başarı, şöhretin genel [ilkesidir]” denilmiştir. Zhang Shoujie'nin, *Shi Ji Zhengyi* adlı eserinin açıklama kısmında, “Zong, birleştirmek, bir araya getirmek”⁸⁵ denilmiştir. Görüldüğü gibi, Tang döneminde insanlar “Zong” un anlamını “birleştirmek, bir araya getirmek” olarak düşünmüşlerdir.

Shuo wen'da “Cai” için “kereste (mu ting木挺)” denilmiştir. ⁸⁶ “Cai” in asıl anlamı “kereste”dir. Örneğin, *Song Dönemi Nüshası Ses Uyumu Sözlüğü (Song Ben Guangyun)* 1. tomar 16. bölümde de: “Cai”, “kerestedir” denilmiştir. ⁸⁷ Kereste anlamındaki Ting, *Shuo wen*'da “bir parça” anlamında geçmektedir. (Bu im, doğrudan Ting olarak okunur, Ting'in (挺) sesletimi Ting (挺) ile aynıdır. “bir parça anlamındaki yi mei'in一枚” aslında “ağaçtan parça anlamındaki Mu mei木枚” olabileceğinden şüphelenilmiştir).⁸⁸ *Song Ben Yu Pian*'de: “Ting, Da Ding Qie'dir yani Da iminin d sesini, Ding iminin son üç sesi ing'i olarak sesletilmiş ve Ding/Ting olmuştur. Anlamı ağaçtır” ⁸⁹denilmiştir. “Kereste”nin doğrudan ağaç olduğu bilinmektedir. *Tarihçinin Kayıtları* 1. tomar Beş Hükümdar Dönemi Hükümdar Kayıtları'nda “Suyun [ve] ateş için kerestenin tasarruflu kullanılması” cümlesi geçmektedir. Zhang Shoujie bu cümledeki kereste Cai'ı: “ağaç”⁹⁰ olarak açıklamıştır. Tang döneminde Chang An ve Luoyang civarındaki dağlık bölgelerde “kereste çıkarılan yerlere” Baigong ve Jiuge gibi hükümdarlık birimleri kurulmuştur. “Görevleri kereste ve ağaç kesip çıkarmaktır.”⁹¹ Burada Cai'in ağaç anlamına geldiği görülmektedir. İnşaat ve onarım için “gerekli malzeme ve araçlar”⁹² bu ağaçlardan elde edilmiştir.

Yukarıdaki teoriye göre, “Zongcai” sözcüğünün asıl anlamı, demetler halinde istiflenmiş düz kerestelerdir. Aynı zamanda, çok sayıda kereste olarak da genişletilebilir. Bu sebeple, “Zongcai Dağı” ağaç demetlerinden oluşan bir dağdır. Aynı zamanda

⁸⁴ Guang Ya Shu Zheng (广雅疏证), s. 729.

⁸⁵ Shi Ji (史记), s. 1380.

⁸⁶ Shuo Wen Jie Zi Açıklamalar (说文解字注), s. 252.

⁸⁷ Song Ben Yu Pian (宋本玉篇), Tom. 12 s. 243.

⁸⁸ Shuo Wen Jie Zi Açıklamalar (说文解字注), s. 249.

⁸⁹ Song Ben Yu Pian (宋本玉篇), s. 233.

⁹⁰ Shi Ji (史记), s. 11.

⁹¹ Jiu Tang Shu (旧唐书), Tom. 44, s. 1896-1897.

⁹² Tang Liu Dian (唐六典), Tom. 23, s. 598.

keresteden veya ağaçtan bir dağ olduğu da söylenebilir. Bununla Moğolcadaki Moduotu'nun anlamı aynıdır. Dunhuang *Bütün Yol, Dağ ve Nehir Adlarının Ana Hatları* belgesinde Zongcai Dağı, “üzerinde pek çok çam ağacı olan” yer olarak tanımlanmıştır. Zongcai Dağı'nda gerçekten de pek çok ağaç olduğu görülmektedir ve adını hak etmiştir. “Zongcai Dağı” üzerinde çok ağaç olduğundan bu adı almıştır, Moğolcadaki Moduotu, Çincedeki Zongcai anlamına gelmektedir.

Zongcai Dağı'ndaki ağaçlar, kesinlikle bilinmeyen ağaçlar veya sıradan dağ ormanı ağaçları değildir. Tersine oldukça ünlü olan “Lan Zhou ve Sheng Zhou arasında kalan orman ağaçlarıdır.” Tang Hanedanı Kaiyuan yönetim döneminde (713-741), Su Kaynakları Yönetme Birimi, Sarı Irmak üzerindeki Pujin, Dayang gibi dört yerde “köprü olarak gemiler inşa edilmesini, bunlar arasında Pujin ve Dayang köprü gemileri için Lan Zhou, Shi Zhou, Xi Zhou, Sheng Zhou, Ci Zhou gibi bölgelerde odunların kırılarak erkekler tarafından alınıp yüzerek köprülerin olduğu yerlere götürmeleri ve zanaatkarlara vermeleri şart koşulmuştur. Lan, Sheng ve diğer bölgelerde kesilen kerestelerin, Sarı Irmak boyunca Dayang'a sürüklenip, Pujin Köprüsü'nün yerinde, yüzer köprünün inşası için hammadde olarak kullanılması, Lan Zhou ve Sheng Zhou arasındaki ormanın ahşabının dayanıklı olduğunu göstermektedir. Büyük ölçekli bir inşaat malzemesi olarak "Lan Zhou ve Sheng Zhou arasındaki orman" oldukça ünlüdür.⁹³ Zhenyuan yönetim döneminin (785-805) ortasında, Shenlong Tapınağı'nı inşa etmek için 70 Chi'lik⁹⁴ çam ağacı kullanmak gerektiği için" Dezong, Pei Yanling'e şöyle demiştir: “İnsanlar diyor ki, Kaiyuan ve Tianbao yıllarında yakın yerlerde 5-6 Zhang⁹⁵ boyunda odunlar aranırdı, ancak bulması kolay olmazdı. Lan Zhou ve Sheng Zhou arasındaki ormandan toplanıp yapılması gerekiyordu.”⁹⁶ Lan Zhou ve Sheng Zhou arasındaki ormanda bulunan uzun çam ağaçlarının, iki başkentin yakınlarındaki ünlü dağlarda bulunmadığı görülmektedir. Hükümetin kereste toplama ve üretim kurumlarında Baigong ve Jiuge birimleri olsa bile, aynı seviyede değillerdi. Bu tür çam ağaçları Lan Zhou ve Sheng Zhou arasındaki ormandaydı.

Bütün Yol, Dağ ve Nehir Adlarının Ana Hatları'nda “Lan Zhou ve Sheng Zhou arasındaki orman denilen yer işte burasıdır” ifadesi, bu ormanın Zongcai Dağı ve Yulong

⁹³ Tang Liu Dian (唐六典), Tom. 7, s. 226.

⁹⁴ Wang Yongxing, 1986, s. 48.

⁹⁵ Shi Nianhai, 1981, s. 272-273.

⁹⁶ Taiping Guang Ji (太平广记), Tom. 239, s. 1844; Jiu Tang Shu (旧唐书), Tom. 135, s. 3721-3722; Xin Tang Shu (新唐书), Tom. 167, s. 5107.

Dağı ormanı olduğunu göstermektedir. İki dağ da devasa inşaat malzemeleri üretmesiyle ünlüdür. Zongcai Dağı, çok sayıda uzun çam ağacı nedeniyle bile ünlenmiştir. Zongcai ve Yulong dağlarındaki ağaçlar, nasıl Lan Zhou ve Sheng Zhou arasındaki orman olarak ifade edilir? Bu sorunun daha fazla tartışılması gerekir.

Ben, Lansheng olarak ifade edilen Lan Zhou ve Sheng Zhou arasındaki ormanın Zongcai Dağı'nın yerini gösterdiğini düşünmekteyim. Tang döneminde Lin Zhou'un kurulması için *Yeni Tang Kayıtları* 37. tomar Coğrafi Kayıtlar bölümünde özetle şöyle denilmiştir:

“Lin Zhou Xinqin bölgesi, Dudufu'ya bağlıdır. Kaiyuan yönetim döneminin 12. yılında (725) Sheng Zhou'daki Liangu dağılmış ve Yincheng şehri kurulmuştur. On dördüncü yılda (727) kaldırılmıştır. Tianbao yönetim döneminin ilk yılında (742), yeniden kurulmuştur... üç ilçe olarak. Bunlar; Xinqin, (orta düzeydedir... Kaiyuan yönetim döneminin ikinci yılında (714) kurulmuş, on yedinci yılda (719), yeniden Tielin ilçesi olarak kurulmuştur. On dördüncü yılda (727), kaldırılmıştır. Hepsi ilçe düzeyindedir. Tianbao yönetim döneminin ilk yılında tekrar Xinqin olarak kurulmuştur) Liangu, (orta aşağı seviyededir, Zhenguan sekizinci yılında (634), Sui Liangu Garnizonu olarak kurulmuştur) Yincheng (orta aşağı seviyededir, Zhenguan yönetim döneminin ikinci yılında (628) kurulmuş, dördüncü yılında (630) Yin Zhou'a bağlanmış, sekizinci yılda Sheng Zhou'a bağlanmıştır).”⁹⁷

Eski Tang Kayıtları 18. tomar Coğrafi Kayıtlar bölümünde özetle şöyle denilmiştir.

“Lin Zhou, aşağı seviyededir. Tianbao yönetim döneminin ilk yılında (742), Wang Zhongsi hükümdardan Sheng Zhou'daki iki ilçe olan Liangu ve Yincheng'ı ayırıp Lin Zhou'a bağlamak istemiştir. Aynı yıl, Xinqin Bölgesi olarak değişmiştir. Ganyuan yönetim döneminin ilk yılında (758) yeniden Lin Zhou olmuştur, üç ilçeyi yönetmiştir. Tianbao yönetim döneminin ilk yılında (742), Xinqin, Liangu ve Yincheng olarak iki bölgeye ayrılmıştır. Eskiden Sheng Zhou'a bağlıyken, Tianbao yönetim döneminin ilk yılında Lin Zhou'a bağlanmıştır. Yincheng da eskiden Sheng Zhou'a bağlıydı. O da Tianbao yönetim döneminin ilk yılında Lin Zhou'a bağlanmıştır.”⁹⁸

⁹⁷ Xin Tang Shu (新唐书), s. 975.

⁹⁸ Jiu Tang Shu (旧唐书), s. 1419-1420.

Kaiyuan yönetim döneminin 12. yılında (724), Zhang Yue, Tangutları silah altına aldığımda, ‘hükümdara Lin Zhou’un kurulması talebini sundu,’⁹⁹ Sheng Zhou’dan ayrılan Liangu ve Yincheng ilçelerini oraya bağladı. Kaiyuan yönetim döneminin ikinci yılında (714) Xinqin ilçesinin kurulmasıyla birlikte, Kaiyuan yönetim döneminin yedinci yılında (719) Tielin ilçesi¹⁰⁰ kuruldu ve Lin Zhou inşa edildi. *Xin Zhi*’da, Xinqin ve Tielin’in önceden He Zhou’a tâbi olduğu kaydedilmemiştir. Bunun Zongcai Dağı ile ilişkisi açısından bakıldığında, Xinqin’in yerinin önceden Lan Zhou’a bağlı olması gerektiği çıkarılmaktadır. Kaiyuan yönetim döneminin on dördüncü yılında (726), Lin Zhou kaldırılmış,¹⁰¹ Tianbao yönetim döneminin ilk yılında (742), Wang Zhongsi yeniden Lin Zhou’un kurulması teklifini hükümdara sunmuştur. Xinqin, Liangu, Yincheng ilçelerinin yapısı Kaiyuan dönemindekilerle aynı kalmıştır.¹⁰² Lin Zhou’un üç ilçesi Lan Zhou ve Sheng Zhou’un topraklarından ayrılmıştır, bu nedenle Lin Zhou kurulmadığı zaman, bu bölge Lan ve Sheng Zhou’a aittir. Böylece Lin Zhou’da konumlanan ve uzun süre Lan Zhou’a bağlı olan Zongcai Dağı ormanı, ‘Lan Zhou ve Sheng Zhou arasındaki orman’ olarak adlandırılmıştır. Zongcai Dağı’nın ‘Lan Zhou ve Sheng Zhou arasındaki orman’ olarak adlandırılması Zongcai Dağı’nın Lan Zhou ile Sheng Zhou arasında olduğunu göstermektedir.

Tarihsel merceği geriye doğru döndürdüğümüzde, ‘Lan Zhou ve Sheng Zhou arasındaki orman’ın uzun vadeli etkisini görebiliriz. Günümüzde Shaanxi’deki Shenmu, adını Tang döneminin Shensong ilçesinden almıştır. Daoguang yönetim döneminde (1821-1850) tamamlanan *Shenmu İlçe Kayıtları*’nın ikinci tomarındaki Bölge Kayıtları-Tarihî yerler bölümünde Shensong maddesi şöyle açıklanmıştır.

‘Shensong: Yangjia şehrinin kuzeydoğusundaki ilçedir, eski Lin Zhou şehridir. Geleneksel olarak, şehrin dışından güneydoğu yönünden yaklaşık kırk adım sonra üç çam ağacı vardır. İki üç kişinin kollarının etrafına dolacağı kadar büyüktür. Tang döneminden kalmış, Shenmu denilmiştir. Jin Hanedanı döneminde adı bir kampa, Yuan

⁹⁹ Xin Tang Shu (新唐书), Tom. 125, s. 4407; Jiu Tang Shu (旧唐书), Tom. 97, s. 3053. Ayrıca Tang Huiyao (唐会要), Tom. 70, s. 1247’de şöyle denilmiştir: ‘Lin Zhou, Kaiyuan yönetim döneminin 12. yılının 12. ayında 29. gününde kurulmuştur. 14. yılın 10. ayı 9. gününde kaldırılmıştır.’

¹⁰⁰ Tang Huiyao (唐会要), Tom. 70, s. 1247’de şöyle denilmiştir: ‘Tielin ilçesi, Xinqin ilçesinde Kaiyuan yönetim döneminin 7. yılının 5. ayının 1. gününde kuruldu. 14. yılın 6. ayının 13. gününde, idari bölgeler kaldırıldı ve hepsi il oldu.’

¹⁰¹ Jiu Tang Shu (旧唐书), Tom.8, s. 190; Tong Dian (通典) Tom. 173, s. 4529-4530.

¹⁰² Yuan He Jun Xian Tu Zhi (元和郡县图志) Tom. 4, s. 108-109.

döneminde bir ilçeye verilmiştir. Ming döneminde varlığından kalıntılar varken; günümüzde kalıntısı yoktur.”¹⁰³

Shenmu'nun Shensong'u (kutsal çamları) Ming döneminde varlığını korumuştur. *Büyük Ming Birleştirilmiş Kayıtları* adlı eserin 16. tomarı, Yan An İdari Bölgesi-Tarihî Yerler bölümünde şöyle kaydedilmiştir. “Shensong, (Shenmu ilçesinin batısından 15 li mesafedeki Yang Jia şehrinde, iki ağaç vardır).¹⁰⁴ Bu iki ağaç büyük çam ağaçlarıdır. Söylenceye göre; Tang döneminden kalan ‘Shenmu’ kampı ve ilçesidir. Adını böyle almıştır. Kalan bu iki ağaç ‘Lan Zhou ve Sheng Zhou arasındaki orman’ın somutlaşmış halidir ve Qing döneminde tamamen ortadan kaybolmuştur.

Lan ve Sheng Zhou arasındaki Zongcai Dağı'ndaki pek çok ağacın özelliği Tonyukuk Yazıtı'ndaki çoyay yış'la ilgili kayıtlar ile de örtüşmektedir. Ayrıca Tonyukuk Yazıtı'nda, Kutlug'un çoyay bölgesindeki faaliyetleri ile ilgili aşağıdaki metinler de yer almaktadır ve bu metinler şu şekilde aktarılmaktadır.

Tonyukuk Yazıtı, batı yüzü 4. satırda şöyle denilmiştir:

“İda taşda qalmışi qubranip yāti yüz bolti” (Ormanda taşta kalmış olanı toplanıp yedi yüz oldu).

Kutlug, çoyay bölgesinde 700'den fazla adam toplamıştır. Bunlar ormanda ve taşlarda gizlenip toplanmışlardır. Taş, kayalıktır ve bu kadar kişinin ormanda saklanmasına uygun olan çoyay dağının özelliğidir. Yazıtta kaydedilen çoyay ormanı, Zongcai Dağı'nın çam ağaçlarıdır.

Tonyukuk Yazıtı, birinci taş güney yüzü, 1. satırda şöyle denilmektedir.

“Käyik yeyü, tabışyan yeyü olurur ärtimiz. Bodun boyzï toq ärti” (Geyik yiyerek, tavşan yiyerek oturuyorduk, milletin boğazı toktu).

Çoyay Dağı Ormanı'na kaçan Kutlug ve beraberindekiler yalnızca geyik (kayık) ve tavşan (tabısyen) yiyebilmişlerdir. Bu, çoyay dağında zengin su ve otlakların, güdülecek sığır ve koyunun olmadığı bu yüzden yalnızca dağdaki yabani hayvanları yiyebildiklerini göstermektedir. Burası açıkça rüzgârın estiği, yerlerde otların bittiği, otlaklarında sığır ve koyunların bulunduğu göçebe bir alan değildir, bu yüzden Kutlug, Tonyukuk ve diğerleri

¹⁰³ Shenmu Xian Zhi (神木县志), s. 1a.

¹⁰⁴ Da Ming Yitong Zhi (大明一统志), s. 639; Wanli Shaanxi Tongzhi (万历陕西通志), Tom. 20, s. 436.

yabani geyik ve yabani tavşana bağlı kalmışlardır. Tam Zongcai Dağı'nın özelliğine uygun olarak. *Tong Dian* 6. tomar, Yiyecek ve Para 6- Vergi bölümünde şöyle denilmiştir.

“Xinqin bölgesi: Haraç olarak iki yeşil yerel geyik boynuzu ve otuz geyik boynuzu sundu. Günümüzde Lin Zhou'dur.”¹⁰⁵

Lin Zhou'dan sunulan çok saydaki geyik boynuzu, Lin Zhou'da geyiğin bol olduğunu göstermektedir. Bu geyikler muhtemelen, Zongcai Dağı'nda etrafa dağılmışlar, Kutlug ve beraberindekiler kaçtığı zaman, onların avı olmuşlardır.

Ayrıca Zongcai Dağı'ndaki yabani tavşanlar hakkında tarihî kayıtlarda daha ilginç ve canlı kayıtlar vardır. *Taiping Guangji*, 44. tomar Karışık Evcil Hayvanlar 10-Tavşan bölümünde *Chaoye Yin Zai*'dan alıntılanarak şöyle denilmiştir.

“Yongchun yönetim döneminde (682-683), Lan Zhou ve Sheng Zhou'daki tavşan nüfusu patladı, bir milyona ulaştılar, tüm tahıl ve filizleri yiyip bitirdiler. Bu olayın nedenleri bilinmiyordu. Daha sonra, nüfus patlaması aniden sona erdi. Tavşanlar iz bırakmadan ortadan kayboldu. Bu gerçekten tuhaftı.”¹⁰⁶

Bu feci olay, *Yeni Tang Kayıtları* 35. tomar, Beş Element Kayıtları'nda “Hayvanlar Aleminde Felaket” olarak şöyle kaydedilmiştir.

“Yongchun yönetim döneminin ortasında, Lan Zhou ve Sheng Zhou'daki tavşanlar ekinlere zarar veriyordu. Bir milyona ulaştılar, tüm tahıl ve filizleri yiyip bitirdiler. Daha sonra, bir daha hiç görülmediler.”¹⁰⁷

Buradaki Lan Zhou ve Sheng Zhou, “Lan Zhou ve Sheng Zhou arasındaki Orman” ifadesindeki Lan ve Sheng Zhou ile aynı yerdir. Lan Zhou ve Sheng Zhou arasındaki bölgeyi işaret eder. Yani Kaiyuan ve Tianbao sonrası dönemlerdeki Lin Zhou bölgesidir. Lan Zhou ve Sheng Zhou'daki yabani tavşan felaketi, Zongcai Dağı'nda yabani tavşanın bol olduğunu göstermektedir. Böylece Kutlug ve beraberindekiler, yeterince yabani tavşanı yakalayıp yiyebilmişlerdir. Dikkate değer olansa, Lan Zhou ve Sheng Zhou'daki yabani tavşanların ekinlere zarar vermesi ve ardından ortadan kaybolmalarının Yongchun yönetim döneminin (682-683) ortasında olmasıdır. Kaiyao yönetim döneminin ilk yılı (681) yedinci ayında, Pei Xingjian, Aşına Fu-nian kalkışmasını bastırıldığında Kutlug ve beraberindekiler Zongcai Dağı'na kaçtılar, yavaş yavaş çoğalıp, güçlendiler. Yongchun yönetim döneminin

¹⁰⁵ *Tong Dian* (通典), s. 113; *Xin Tang Shu* (新唐书), Tom. 37, s. 975'te: “Yerel haraçları: yeşil renkli geyik boynuzudur” denilmiştir.

¹⁰⁶ *Taiping Guang Ji* (太平广记), s. 3627.

¹⁰⁷ *Xin Tang Shu* (新唐书), s. 922.

ilk yılı (682) on ikinci ayna geldiğinde ‘Bing Zhou’un kuzey sınırlarına girip yağmalandığında,’¹⁰⁸ Kutlug ve beraberindekiler bir yıldan fazla süredir Zongcai Dağı’nda gizleniyorlardı. Bu sırada Kutlug ve beraberindekilerin temel besini yabani geyik ve yabani tavşandı. Bu, konargöçer halkların normal gıdalarından olmasa da dağda sığır ve koyun olmadığından, yalnızca yabani geyik ve tavşan olduğundan mecburen yemişler ve açlıktan kurtulmuşlardır.

Tang dönemi Kayıtları’nda Tonyukuk Yazıtı’ndaki ‘geyik yiyip, tavşan yiyip’ ifadelerinin doğruluğu görülmektedir. Tonyukuk Yazıtı’nda yazılanlar ile Zongcai Dağ Ormanı’nın özellikleri de örtüşmektedir. Bu da çöyay’ın yerinin tespiti için yeni bir argüman sağlamaktadır.

Özetle, İkinci Göktürk Kağanlığı’nın temeli olan Zongcai Dağı, Sarı Irmak’ın batısında Tang dönemindeki Lan Zhou ve Sheng Zhou’un arasındadır. Zongcai Dağı, adını dev çam ağaçları bakımından zengin olan dağlardan almıştır. Kaiyuan döneminden önce Lan Zhou’a, Tianbao döneminden sonra Lin Zhou’a; Qing Hanedanı döneminde Ordos Sağ Kanat Ön Sancağı’na bağlıdır. Böylece Göktürk Yazıtları’nda geçen çöyay’ın Hangai Dağı ve Yin Dağı’nı¹⁰⁹ göstermediği anlaşılmaktadır. Çöyay yış, günümüzdeki İç Moğolistan, Shaanxi, Shanxi toprakları sınırındaki bölgededir. En olası ihtimal Shaanxi’deki Shenmu’da konumlandığıdır.

4. Göktürklerin Zongcai Dağı Çevresindeki Faaliyetleri ve Tang Ordusunun Kurulması

Kaiyao yönetim döneminin ilk yılının sonbaharında, "(Aşına) Fu-nian yenilgiye uğradı. Kutlug toplanıp kaçtı ve Zongcai Dağı’na giderek bir grup olarak toplandılar. Beş binden fazla adamı vardı."¹¹⁰ Tang dönemindekiler Kutlug’un Zongcai Dağı’nda beş binden fazla adam topladığını yaymışlardır¹¹¹ fakat aslında Tonyukuk Yazıtı’ndaki; ‘yedi

¹⁰⁸ Jiu Tang Shu (旧唐书), Tom. 5, s. 110.

¹⁰⁹ Yin Dağı’nın Türkçedeki karşılığı hakkında, Nurlan Kenzheakhmet açıklama yapmıştır. Ona göre; Köl Tigin Yazıtı kuzey yüzü 1. satır ve Bilge Kağan Yazıtı doğu yüzü 29. satırdaki ‘‘Tamuy-İduq baş’’ Yin Dağı’dır. Çünkü Tamuy, cehennem anlamına gelmektedir. Bu yüzden siyah rengi ifade edebilir. Ayrıca Iduq bas kutsal zirveyi ifade etmektedir. Bknz: Kenzheakhmet, 2014, s. 306.

¹¹⁰ Tong Dian (通典), Tom. 198, s. 5434; Jiu Tang Shu (旧唐书), Tom. 194, s. 5167; Xin Tang Shu (新唐书), Tom. 215, s. 6044.

¹¹¹ Nan Shusheng’in mezar kitabesinde şöyle kaydedilmiştir: ‘‘Dingxiang yolu Sol Guoyi komutanı olarak aday gösterildi. Beş bin askerle savaşa zorluğunu üstlenerek, yüz bin asker arasında en cesuru oldu’’. Görseller için bknz: Sui Tang Wu Dai Muzhi Huibian (隋唐五代墓志汇编) Luoyang tomanı cilt 7, s. 47. Kayıt için bknz: Quan Tang Wen Buyi (全唐文补遗), s. 337,338; Tang Dai Muzhi Huibian (唐代墓志汇编), s. 870. ‘‘Yüz Bin’’ kinayesi için bknz: Wu Yugui, 2009, s. 496. Ayrıca ‘‘Beş bin’’ ifadesiyle Göktürk

yüz bolti” ifadesinden Göktürklerin atlı ve yaya asker sayılarının yalnızca 700 civarında olduğu bilinmektedir. Tonyukuk Yazıtı’nda kaydedilen sayı gerçeğe daha yakın olmalıdır. Tang dönemindekilerin söylediği “beş binden fazla adamı vardı” ifadesi, açıkça yerel yetkililer tarafından onları hızla ortadan kaldırmama sorumluluğundan kurtulmak için bildirilen abartılı bir rakamdır. Kutlug, Zongcai Dağı’nda at ve asker toplayıp kağanlığın yapısını kurduktan sonra, Zongcai Dağı’ndan çıkıp Tang’ın il ve ilçelerini yağmalamaya başladı. Bu sebeple, Yongchun yönetim döneminden (682-683) itibaren Kutlug’un faaliyet alanının yine Zongcai Dağı’nın geniş çevresi olduğu söylenebilir. Kutlug, o sırada Zongcai Dağı’nın bağlı olduğu Lan Zhou’a saldıran ilk kişi olmuştur. *Zizhi Tongjian* 203. tomarda Yongchun yönetim döneminin ilk yılına tarihlenen kayıtlarda şöyle denilmiştir:

“O yıl, Göktürk soyundan Aşına Kutlug, Aşığı Yuan Zhen ve beraberindekiler toplanıp, kaçtılar. Kara Kum şehrini ele geçirip, Bing Zhou ve Chanyü İdari Bölgesi’nin kuzey sınırlarına saldırıp, Lan Zhou Ceza Kâtibi Wang Demao’u öldürdüler.”¹¹²

Bu, *Zizhi Tongjian*’in o yılın sonunda yaptığı kapsamlı açıklamasıdır. Ancak aslında Göktürkler Lan Zhou’a, Bing Zhou’a ve Chanyü İdari Bölgesi’ne tek seferde saldırmadılar. Saldırı zamanları ve yolları farklıydı. Yeni Tang Kayıtları 3. tomar Hükümdar Gaozong Kayıtları’nda şöyle denilmektedir:

“(Yongchun yönetim döneminin ilk yılının) altıncı ayı üçüncü gününde, Göktürk Kutlug sınırlara saldırdı, Lan Zhou Ceza Kâtibi Wang Demao’ı öldürdü.”¹¹³

Kutlug, saldırmak için dağlardan indi ve buna ilk maruz kalan Lan Zhou oldu. Burada dikkate değer olan, Kutlug’un Lan Zhou’a saldırı zamanı yaz ortasında altıncı aydadır. Bu, Sarı Irmak’ın donduğu dönem değildir. Kutlug’un ordusunun gittiği yol, Zongcai Dağı’nın güneydoğusunda olmalıdır, ırmağı geçip güneydoğu yönüne girip, Lan Zhou’a saldırmışlardır. Lan Zhou’un Hehe ilçesine kuzeyden 35 li mesafedeki Hejin ve Hedong’da, Lin Zhou ve Lan Zhou arasındaki gidiş gelişte kullanılmak üzere Hehe Köprüsü¹¹⁴ kurulmuştur.¹¹⁵ Kaiyuan yönetim döneminin dokuzuncu yılında (721), Altı uçta Kang Daibin isyan etmiş, “isyan eden Hu’larla Tangutlar birleşip Yincheng ve Liangu’ya saldırıp ambarları ele geçirmişlerdi. Zhang Yue yönetimindeki atlı ve yaya on bin asker

Kutlug’un “Beş binden fazla adam toplaması” ve Göktürkler işaret edilir. Görüldüğü gibi Tang, Kutlug’un Zongcai Dağı’nda beş binden fazla insanı topladığına ikna olmuş durumdadır.

¹¹² *Zizhi Tongjian* (资治通鉴), s. 6412. *Xin Tang Shu* (新唐书), Tom 215, s. 6044.

¹¹³ *Xin Tang Shu* (新唐书), s. 77.

¹¹⁴ Yuan He Jun Xian Tuzhi (元和郡县图志), Tom. 14, s. 397.

¹¹⁵ Yan Gengwang, 1985, s. 294.

Hehe Geçidi'nden gelip onlara saldırıp yenilgiye uğrattı.”¹¹⁶ Görüldüğü gibi Taiyuan'den Lan Zhou'a gitmek için, Hehe Geçidi'nden ırmak geçilip Lin Zhou'a varılmaktadır. Daha sonra güneybatıdan yaya olarak Yin Zhou'a girilmektedir. Tang için Guannei ve Hedong yollarının çok önemli rotalar olduğu görülmektedir.¹¹⁷ Song döneminden sonra, Lin Zhou hâlâ Hedong'dan Sarı Irmak'ı geçerken Guanzhong'a giriş kapısıydı. Song Hanedanı Xini yönetim döneminin üçüncü yılının (1070) on ikinci ayı yirminci gününde Zhao Xie hükümdara: “Hedong bölgesindeki askerler, Lin Zhou'un Shenmu kampından Tangut bölgesinin sınırına gittiklerinde, Yin Zhou'a hızlıca ulaşmaları için on beş güne ihtiyaçları olur.”¹¹⁸ demiştir. Görüldüğü gibi, Hedong askerleri Yin Zhou'a girdiklerinde, Lin Zhou'un Shenmu kampından Sarı Irmak'ı geçmeleri gerekiyor. Bu, Zhang Yue'nin asker çıkardığı yol ile aynıdır. Ming döneminin sonunda, Shaanxi'de mülteciler isyan ettiğinde, Chongzhen yönetim döneminin üçüncü yılında (1630) “Wang Jiayin, Yan'an ve Qingyang arasındaki bölgeyi yağmaladı, Yang He onu ikna etmeye çalıştı ancak dinlemedi ve Shenmu'dan ırmağı geçerek Shanxi'ye saldırdı.”¹¹⁹ Fugu isyancılarının, Wang Jiayin'i ırmağı Shenmu'dan geçmeye yönlendirmelerinin sebebi, “Shanxi Hequ'den Pujin'e 1500 li mesafede ve Shaanxi'ye bitişik olmasıdır. Burası ırmağın en dar yeridir ve Shenmu'dan ırmağı geçmek özellikle kolaydır.”¹²⁰ Bu sebeple, Guannei ve Hedong'u ayıran Sarı Irmak aşılması bir hendek değildir ve Tang döneminde Lin Zhou (Shenmu) bir kamışla¹²¹ geçilebilecek gibidir. Böylece Sarı Irmak'ın doğusu ve batısı arasındaki iletişimi sağlayan bir merkez olmuştur. Sarı Irmak'ın batısındaki Zongcai Dağı, Tang döneminde kolaylık sağlamak amacıyla Lan Zhou'un idaresi altına alınmıştır, böylece kış veya yaz aylarında olmak fark etmeksizin Lan Zhou'dan Zongcai Dağı'na yolculuklar uygun olacak, sorunsuz iletişim sağlanacaktı. Bu yüzden de bir idari bölgeye konumlandırılmıştır. Zhonghe yönetim döneminin ikinci yılında (882), “Hedong Jiedu'sının Lin Zhou'da da lider olması,”¹²² Lin Zhou ve Hedong'un sınır savunmalarının birleştiğini, aynı askerî birime tâbi olabileceklerini ve bir savunma sistemi oluşturabileceklerini de göstermektedir. Bu, Tianbao yönetim döneminden önce, Lan Zhou'dan atlayıp ırmağı geçmekle aynı şeydir.

¹¹⁶ Jiu Tang Shu (旧唐书), Tom. 97, s. 3052; Xin Tang Shu (新唐书), Tom. 125, s. 4407; Zizhi Tongjian (资治通鉴), Tom. 212, s. 6746.

¹¹⁷ Yan Gengwang, 1985, s. 294-300.

¹¹⁸ Xu Zizhi Tongjian Chang Bian (续资治通鉴长编), Tom. 218, 16. Cilt, s. 5306.

¹¹⁹ Ming Shi (明史), Tom. 309, s. 7949.

¹²⁰ Shansi Tongzhi (山西通志), Tom. 9.

¹²¹ Burada Keşiş Bodhidharma'nın suları efsanevi geçişine atıfta bulunarak “kamış” ifadesi kullanılmıştır.

¹²² Xin Tang Shu (新唐书), Tom. 65, s. 1825.

Kutlug, Zongcai Dağı'nın güneydoğusundan nehri geçmiş, tıpkı kırık bir bambuyu ayırır gibi, Lan Zhou Ceza Kâtibi Wang Demao' u öldürmekle kalmamış, Hedong'a da girmiştir. Hedong ve Hetao bölgelerine birkaç yıl boyunca zarar vermeye başlamıştır.

Yongchun yönetim döneminin ilk yılı (682), on ikinci ayda “Göktürk soyundan Aşma Kutlug, Aşdı Yuan Zhen ve beraberindekiler toplanıp, kaçtılar. Bing Zhou'a saldırdıklarında Dai Zhou Dudu'su Xue Rengui'in askerleri tarafından karşı saldırıya uğradıktan”¹²³ sonra Xue Rengui, “askerlerine Göktürk Yuan Zhen ve beraberindekilere Yun Zhou'da tekrar saldırılarını emretti.”¹²⁴ Göktürklerin Bing Zhou ve Yun Zhou'a girip saldırdıkları dönemde mevsim kış ve on ikinci aydı. Bu dönemde Sarı Irmak'ın iri dalgaları donmuş, buzullara dönüşmüştür. Ancak Guannei yolunun kuzeyinden Hedong yoluna girildiğinde Shuo Zhou, Yun Zhou engelsiz olur. Bu sebeple Kutlug, Hedong'a girerken muhtemelen askerlerini bölerek iki rotayı kullanmıştır. İlk rotada, Zongcai Dağı'ndan Lan Zhou'a, Lan Zhou'un güneyinden Taiyuan'e gitmişlerdir. İkinci rotada ise, konakladıkları Zongcai Dağı'nın kuzeyinden yine kuzey yönüne doğru gidip, Sheng Zhou'da Sarı Irmak'ın buzullarından atlayıp Chanyü Duhufu'nun kuzeyinden Yun Zhou'a girip saldırmışlardır. Xue Rengui önce Bing Zhou'a girenlere saldırmış, daha sonra Yun Zhou'a girenlere karşı saldırmak için geri dönmüştür. Kutlug'un iki ordu grubunun da Zongcai Dağı'ndan yola çıkması, Zongcai Dağı'nın en eski üsleri olduğunu göstermiştir.

Yongchun yönetim döneminden sonra, Göktürkler yoğun saldırıya geçtiler. Hongdao yönetim döneminin ilk yılından (683), Chuigong yönetim dönemine kadar (687) Göktürkler Tang'ın Hedong ve Guannei bölgelerine saldırdılar.¹²⁵ Özellikle, Kara Kum şehrini¹²⁶ ele geçirdikten sonra Sarı Irmak'ın kuzeyinde üs bölgesi kurdular. “Shuo Zhou ve Dai Zhou' saldırıp, görevlileri yağmaladılar”¹²⁷ Saldırıların kapsamı doğuda Hebei bölgesindeki Ding Zhou ve You Zhou'a, batıda Feng Zhou'a kadar uzanarak onları karşı konulmaz bir güç haline getirmiştir. Chuigong yönetim döneminin ikinci yılı (686) beşinci

¹²³ Tang Huiyao (唐会要), Tom. 94, s. 1691. Tang Huiyao'daki “onuncu ay” ifadesi, Jiu Tang Shu'ya göre değiştirilmiştir. Bknz: Wu Yugui, 2009, s. 493.

¹²⁴ Jiu Tang Shu (旧唐书), Tom. 83, s. 2783; Cefu Yuangui (册府元龟), Tom. 393, s. 4436.

¹²⁵ Bknz: Zizhi Tongjian (资治通鉴), Tom. 202-204, s. 6413-6446. Jiu Tang Shu (旧唐书), Tom. 5, s. 110-111, Tom. 6, s. 116. Tom. 194, s. 5167; Xin Tang Shu (新唐书), Tom. 3, s. 78, Tom. 4, s. 83-86, Tom. 215, s. 6044; Tong Dian (通典), Tom. 198, s. 5434; Tang Huiyao (唐会要), Tom. 94, s. 1691.

¹²⁶ Jiu Tang Shu (旧唐书), Tom. 5, s.110'da: “Göktürk soyundan Aşma Kutlug ve beraberindekiler toplanıp, bir araya geldiler ve Kara Kum şehrini ele geçirdiler” denilmiştir. Kara Kum şehrinin konumu için yazarın “Kara Kum Araştırması” başlıklı çalışmasına bakınız.

¹²⁷ Xin Tang Shu (新唐书), Tom. 215, s. 6044.

ayında,¹²⁸ Tang Hanedanı Sarı Irmak'ın kuzey yamacında Yunzhong eski şehrindeki Anbei Duhufu'yu Gansu'daki Beitong şehrine taşıyarak, Sarı Irmak'ın kuzeyinde ve Yin Dağı'nın güneyindeki büyük alanı bırakmıştır.

Kara Kum şehrini ele geçirdikten sonra Tonyukuk Yazıtı'nda şöyle denilmiştir. “çoyay quzin, qara qumuy olurur ärtimiz (Zongcai Dağı'nın kuzeyinde ve Kara Kum'da oturuyorduk) . Zongcai Dağı ve Kara Kum, Kutlug ve beraberindekiler için yazlık, kışlık ikametgâh olarak ayrılmıştır. Yukarıda belirtilen *Zizhi Tongjian* 203. tomarda Hongdao yönetim döneminin ilk yılı (683) şöyle kaydedilmiştir. “Altıncı ayda, Göktürklerin başka boyu Lan Zhou'a saldırıp, yağmaladılar ve Yang Xuanji'ye saldırıp öldürdüler. “Başka boyu” ifadesi kayda değerdir. Bu sırada Göktürkler, Kara Kum Şehri'ni ele geçirmişler ve siyasi merkezleri kuzeye kaymıştı. Zongcai Dağı kışlık merkeze dönüşmüştü. Bu yüzden yazın Zongcai Dağı'nda kalanlar Tang tarafından “Göktürklerin başka boyu” olarak tanımlanmıştır. Yang Xuanji, Lan Zhou'daki Zongcai Dağı'nın savunmasından sorumluydu. Irmağı geçip Lan Zhou'daki Zongcai Dağı'na saldıranlardan kalanları püskürtmek onun sorumluluk alanıydı. Aynı yılın on birinci ayında Tang, Kutlug ve beraberindekilere saldırı düzenlemek için asker alımına başladı. *Eski Tang Kayıtları* 5. tomar Hükümdar Gaozong Kayıtları'nda şöyle denilmiştir.

(683 yılının 11. ayının) on beşinci gününde hükümdar, Komutan Cheng Wuting'i Chanyü Yolu Teskin Büyükelçisi olarak atayarak, Zongguancai Dağı'ndaki¹²⁹ Yuan Zhen, Kutlug, He-lu¹³⁰ ve beraberindekilere saldırımları için asker almasını emretti.

Cheng Wuting'e öncülük sırasında eşlik eden kişi Gao Zhi'ydı. Gao Zhi'nin mezar kitabesinde şöyle yazılmıştır:

¹²⁸ *Zizhi Tongjian* (资治通鉴), Tom. 203, s. 6435'teki 685 yılının altıncı ayı kaydında: “Hükümdar, Tongcheng'da kurulan Anbei Duhufu'da bağlananların kabul edilmesini emretti” denilmiştir. Yuan He Jun Xian Tuzhi (元和郡县图志), Tom. 4, s. 113'te “Tiande ordusu, Chuigong yönetim döneminin ilk yılında Tongcheng gamizonunda kurulmuştur. Oradaki Duhu geçici olarak Shandan ilçesine güneybatıdan 99 li mesafedeki başkente taşınmıştır” denilmiştir. Bu metinde, Chen Ziang Ji (陈子昂集) Tom. 6 ve Tom. 8, s. 191'deki “Aynı yılın beşinci aydaki, Anbei Duhufu'nun Tongcheng'da kurulması yazan emirnameyi gördüm” cümlesinin ışığında Chuigong yönetim döneminin ikinci yılının beşinci ayı ifadesi kullanılmıştır. Bknz: Yan Gengwang, *Tang dai Anbei Chanyu Liang Duhufu Kao* (唐代安北单于两都护府考), 1985, s. 331-332.

¹²⁹ *Jiu Tang Shu* (旧唐书), Tom. 5'te “Cao sözcüğü cai olarak okunmalıdır. Cefu Yuangui (册府), s. 113. Hem *Jiu Tang Shu* hem de *Cefu Yuangui* aynı kaynağa dayanarak Zongcai Dağı'nı yanlışlıkla Zongguancai olarak yazmıştır.

¹³⁰ He-lu adı gereksiz yazılmıştır. *Zizhi Tongjian*, Tom. 203, s. 6415'te şöyle kaydedilmiştir: “Sağ Savunma Komutanı Cheng Wuting'i Chanyü Yolu Teskin Büyükelçisi olarak atayarak, Aşma Kutlug ve beraberindekilere saldırmasını emretti.”

Yongchun yönetim döneminin ikinci yılında (682), Sol Savunma Komutanlığı'ndan alınmış, hükümdarın emriyle Chanyü Yolu Öncüsü olmuştur. Wenming yönetim döneminde (684), Yin Zhou ve Sheng Zhou Yolu Yardımcı Teskin Büyükelçisi olmuştur.¹³¹

Chen Ziang Ji 3. tomarda şu kayıtlar yer almaktadır. “Bu ayın bu gününde, hükümdarın emriyle Wucheng Sarayı'na geldim. Kutlug ve beraberindekilerin yakalanma işini sorulması için çağrılmıştım.”¹³² Bu cümleden Yongchun yönetim döneminin sonu olduğu anlaşılmaktadır. Bu, Tang'ın Kutlug'u yakalamak için asker alma hamlesidir. Cheng Wuting'in Chanyü Yolu Teskin Büyük Elçisi olması ve “Zongcai Dağı'ndaki haydutlara saldırmak için asker alınması” Ying Sheng yolunu rahatlatmak içindir. Çünkü Zongcai Dağı Yin ve Sheng Zhou'un arasındadır. Gao Zhi'nin aceleyle Yin Sheng yoluna teskin için gönderilmesinin hedefi Zongcai Dağı'ndaki Kutlug'du. Yongchun yönetim döneminin ikinci yılının on birinci ayından ertesi yılın başına kadar Kutlug'un Zongcai Dağı'nda kalması, Zongcai Dağı'nın Kutlug ve beraberindekilerin kışlık merkezi olduğunu göstermektedir.

Tang, Göktürkleri ele geçirme politikasında başarısız olduktan sonra, tekrar asker çıkarıp saldırmış ve Zongcai Dağı'nı kuşatmaya devam etmiştir. *Yeni Tang Kayıtları* 215. tomar Göktürk monografisinde şöyle denilmiştir.

“Sicheng (684) ve Chuigong (685-688) yönetim dönemleri arasında, Shuo Zhou, Dai Zhou'a saldırıp, memurları yağmaladılar. Sol Yuqian Savunma Muhafızı Chunyu Chuping, aynı zamanda Yangqu Yolu Genel idarecisiydi ve Zongcai Dağı'ndaki düşmana saldıracaktı. Xi Zhou'da düşmanla karşılaştı ancak yenemedi, beş bin kişi öldü.”¹³³ Chuyu Chuping, Chuigong yönetim döneminin ilk yılının (685) ikinci ayında¹³⁴ Yangqu Ordusu Genel İdarecisi olarak atandı. Aynı zamanda “Yardımcı Muhafız Pu Yingji askerlerini ona yardım için gönderdi.”¹³⁵ Yangqu ilçesi Taiyuan'ın kuzeyindedir. “Nan Zhi Fu'ya 70 li mesafededir.”¹³⁶ Chuyu Chuping, Yangqu'den Zongcai Dağı'nı kuşatmak için yola çıkınca, Göktürklerin Shuo Zhou ve Dai Zhou'daki tehdidini hafifletmişti. İlbaharın

¹³¹ Quan Tang Wen Buyi (全唐文补遗), s. 80.

¹³² Chen Ziang Ji (陈子昂集), s. 59.

¹³³ Xin Tang Shu (新唐书), s. 6044.

¹³⁴ Xin Tang Shu (新唐书), Tom. 4, s. 84; Zizhi Tongjian (资治通鉴), Tom. 203, s. 6433; Cefu Yuanguai (册府元龟), Tom. 986, s. 11414.

¹³⁵ Tong Dian (通典), Tom. 198, s. 5434; Jiu Tang Shu (旧唐书), Tom. 194, s. 5167; Cefu Yuanguai (册府元龟), Tom. 443, s. 4995.

¹³⁶ Yuan He Jun Xian Tongzhi (元和郡县图志), Tom. 13, s. 374.

başında, Kutlug'un yönetim merkezi hala kışlık bölgedeydi. Kuşatma ve bastırma başarısız olduktan sonra doğuya dönen, dördüncü ayda Xin Zhou'a giden Chuyu Chuping, Dai Zhou'un kuzeyini yağmadan dönen Göktürk askerleriyle karşılaştı ve büyük yenilgiye uğradı. Böylece Tang, Zongcai Dağı seferinde yine yenilgiye uğramış oldu. Zongcai Dağı, Tang'ın kalbinde yer almaktadır. Tang, bu kritik tehlide karşı savaşmak için yalnızca Göktürlere karşı sefer kuvvetleri göndermekle kalmamış, aynı zamanda kuşatma ve imha kampanyalarına ve savunma sistemlerine lojistik destek sağlamak için askeri bir altyapı kurmuştur. *Yeni Tang Kayıtları* 19. tomar, Coğrafi Kayıtlar bölümünde şöyle denmektedir:

“Lan Zhou, Loufan bölgesindedir, aşağı seviyede ... dört ilçe vardır. (Lan Dağı adında bir idari bölge vardır. Askerî garnizon kurulmuştur). Langu vardır. (Orta seviyededir, Changan yönetim döneminin üçüncü yılında (703) Yifang kurulmuş ve ikiye ayrılmıştır. Shenlong yönetim döneminin ikinci yılında (706) kaldırılmıştır. Kaiyuan yönetim döneminin on ikinci yılında (724) yeniden kurulmuştur. Kelan Garnizonu vardır. Yongchun yönetim döneminin ikinci yılında yerleşim yeri olması için kurulmuş, Changan yönetim döneminin üçüncü yılında (703) garnizon olmuştur. Jinglong yönetim döneminin (707-710) ortasında, Zhang Rendan ordusunu Shuo Fang'a taşıyınca, geride kalanlara Kelan Karargâhı denilmiş ve Datong'a bağlanmıştır.”¹³⁷

Xin Zhi'daki Lan Zhou maddesinde “Karargâh askerleri vardır” denilmiştir. Bu, Langu maddesindeki “geride kalanlara Kelan Karargâhı denilmiştir” ifadesi ile aynı değildir. Lan Zhou'daki Karargâh askerleri muhtemelen Zongcai Dağı'daki Karargâhı işaret etmektedir. *Yeni Tang Kayıtları* Coğrafi Kayıtlar bölümü farklı dönemlerin verilerini içermektedir, bu nedenle de iki Lan Zhou Karargâhı kaydedilmiştir.

"Kelan Karargâhı" daha sonra ayrıntılı olarak tartışılacaktır. Lanzhou'da "Karargâh askeri vardır" ifadesi, Yang Xuanji'nin mezar kitabesindeki “Lanzhou Zongcai Dağı Karargâhı'nı işaret etmektedir. Zongcai Dağı Karargâhı geçici olarak Zongcai Dağı'ndaki Kutlug ve beraberindekilerle başa çıkmak için kurulmuştur. Askerî güçleri muhtemelen Kelan Garnizonu'ndan transfer edilmiştir. *Tang Huiyao* 78. tomar Bölge Valisi bölümünde şöyle denilmiştir.

¹³⁷ Xin Tang Shu (新唐书), s. 1005.

“Kelan Ordusu, Wude yönetim döneminin ortasında garnizon olmuştur. Yongchun yönetim döneminin ikinci yılında (683) yerleşim yeri olarak değiştirilmiştir. Sonradan Pingdi [yabancıları bastırma] ordusuna bağlanmıştır.”¹³⁸

Yongchun yönetim döneminin ikinci yılında (683) Kelan Garnizonu'nun, yerleşim yeri olarak değiştirilmesi, rütbe düşürülmesi ile eşdeğerdir. Göktürklerle savaş tüm hızıyla devam ederken, Kelan Garnizonu'nun yerleşim yerine dönüşmesi, Tang'ın Zongcai Dağı'nda asker konuşlandırmasıyla yakından ilgiliydi. Kelan Garnizonu, Sui Hanedanı dönemine kadar uzanmaktadır ve “Caocheng Chuan yolu üzerindeki haydutları bastırma”¹³⁹ amacıyla kurulmuştur. Wude yönetim döneminin ikinci yılında garnizon olmuştur ancak o zamanlar Zongcai Dağı'nı çevreleyen bölgede askerî savunma organları yoktu. Yongchun yönetim döneminin ortasında Tang, Kutlug ve beraberindekilerin Zongcai Dağı'na girdiklerini öğrendikten sonra onlara saldırmak üzere geçici birlikler gönderdiler. En muhtemel olarak, Lan Zhou'un askerî güçlerini, yani Lan Dağı Fubing ordusu ile Kelan Garnizonu askerlerini harekete geçirmişlerdir.

Kutlug ve beraberindekilerin Zongcai Dağı'nı ele geçirip, üs olarak kamp kurmasıyla Tang, Kelan Garnizonu'ndaki askerleri batıya taşımış ve uzun bir süre Zongcai Dağı'nda kalmışlardır. Askerî güç bakımından boş kalan Kelan yerleşim yerine dönüşmüş, yalnızca savunma işlevi kalmıştır. Yang Xuanji'nin Lan Zhou'da “Göktürklerin başka boyuna saldırısına” bakılırsa; yeni kurulan Zongcai Dağı Garnizonu kesinlikle işlevseldir. Ancak Zongcai Dağı Garnizonu Kutlug'un Hedong ve Guannei yolunun kuzey kesimindeki şiddetli saldırılarını kesinlikle önleyememiştir.

Tıpkı Köl Tigin Yazıtı güney yüzü 12. satır ve Bilge Kağan Yazıtı doğu yüzü 11. satırda denildiği gibi: “tāngri küç birtük üçün qangim qayan süsi böri tåg ārmış, yayisi qoñ tåg ārmış (Tanrı güç verdiği için, Babam Kağan'ın ordusu kurt gibi, düşman koyun gibiymiş).”¹⁴⁰ Kutlug ve beraberindekiler Zongcai Dağı'ndan çıkınca, boş bir araziye girer gibi Heshuo'ya girdiler. Tang'ın onlara direnecek gücü yoktu. “Saray, Feng Zhou'u kaldırmak istedi ve Ling Zhou ve Xia Zhou'daki halkı taşıdılar,”¹⁴¹ vurucu darbeden kaçınmak için kuzey sınırındaki Anbei Duhufu'yu dahi tehlikeye atarak batıya taşıdılar. Chuigong yönetim döneminin 3. yılının (687) yedinci ayında, Heichi Changzhi “Huang hua du'de [Shuo zhou'da] Türklere önemli kayıplar verdirdi, onları kırk l'den fazla sürdü

¹³⁸ Tang Huiyao (唐会要), s. 1426; Xin Tang Shu (新唐书), 1005.

¹³⁹ Yuan He Jun Xian Tongzhi (元和郡县图志), Tom. 14, s. 397.

¹⁴⁰ Geng Shimin, 2005b, s. 124,153.

¹⁴¹ Zizhi Tongjian (资治通鉴), Tom. 203, s. 6415; Xin Tang Shu (新唐书), Tom. 3, s. 78.

ve Gobi'nin kuzeyine dağıttı".¹⁴² Tonyukuk Yazıtı güney yüzü sekizinci satırda yazılmıştır: "Kök öngüg yoyuru ötükan yişyaru uduztum (Kök öng'ü geçirip, Ötüken ormanına doğru sevk ettim).¹⁴³ Tang, Göktürkleri çölün kuzeyine sürünce, Kutlug, çölün kuzeyindeki Yudujin (Ötüken) Dağ'ında bir siyasi merkez kurmuş ve Tang için Zongcai Dağı tehlikesi ortadan kalkmıştır.

Kutlug ve beraberindekiler Zongcai Dağ'ından ayrıldıktan sonra, Lan Zhou askerî savunmasının odak noktası yeniden Kelan'a kaymıştır. Dazu yönetim döneminde (701), üç bin asker alındı. Chang'an yönetim döneminin üçüncü yılında (703), "Li Jiongxiu altı bin asker daha aldı."¹⁴⁴ Böylece Kelan Ordusu kurulmuştur.¹⁴⁵ Jinglong yönetim döneminin ikinci yılının (708) üçüncü ayında, Shuofang yolu Genel İdarecisi Zhang Renyuan, "boşluktan yararlanarak çölün güneyindeki bölgeyi ele geçirdi. Sarı Irmak'ın kuzeyinde üç tane bağlananları kabul şehri inşa ederek teslim olmaya istekli olanları kabul etti ve güneydeki baskın yolu kapandı. Yani, "300 li'den fazla açık alan... Göktürkler dağları ve otlakları geçmeye cesaret edemedikleri için Shuofang artık yağmalanmamıştır."¹⁴⁶ Lan Zhou üzerindeki askerî baskı da hafiflemiş ve Kelan ordusu Shuofang'a taşınmış, "Garnizonda bin kişi kalmıştır."¹⁴⁷ Dazhong yönetim döneminin dokuzuncu yılında (855), Wei Ao tarafından derlenen *Bütün Yolların, Dağların ve Nehirlerin Yer Adlarının Ana Hatları*'nda¹⁴⁸ şöyle denilmiştir: "Kaiyuan yönetim döneminden sonra burası kaldırılmıştır. Durumu eleştirenler, bu toprakların Göktürklerin sürüldüğü kuzeye yakın olduğundan tamamen kaldırılmaması gerektiğini öne sürmüşlerdir." Ancak, Hükümdar Zhongzong'dan Hükümdar Xuanzong'a kadar olan dönemde, Hedong ve Shuofang'ın sınır hatları kuzeye doğru hareket ettiğinden¹⁴⁹ ve savunma hattı Sarı Irmak'ın kuzeyinde olduğundan, Lanzhou artık Göktürklerin kuzeye sürüldüğü yer değildi. Dazhong yönetim döneminde, geçmişe bakılarak konuşulduğunda, Kaiyuan yönetim döneminden geç Tang dönemine kadar, Lan Zhou'un artık Göktürkler için önemli bir savunma şehri olmadığı ve bunun Kutlug'un Zongcai Dağ'ındayken Lan Zhou'un askeri statüsünden farklı olduğu tartışılmıştır.

¹⁴² Zizhi Tongjian (资治通鉴), Tom. 204, s. 6445; Tong Dian (通典), Tom. 198, s. 5434; Xin Tang Shu (新唐书), Tom. 4, s. 86, Tom. 215, s. 6044; Jiu Tang Shu (旧唐书), Tom. 194, s. 5167.

¹⁴³ Geng Shimin, 2005b, s. 98.

¹⁴⁴ Zhu Dao Shan He Di Ming Yaolue (诸道山河地名要略), s. 2511.

¹⁴⁵ Yeni Tang Kayıtları'nda, "Changan yönetim döneminin üçüncü yılında ordu olmuştur" denilmektedir. Xin Tang Shu (新唐书) Tom. 39, s. 1005.

¹⁴⁶ Zizhi Tongjian (资治通鉴), Tom. 209, s. 6621.

¹⁴⁷ Tang Huiyao (唐会要), Tom. 78, s. 1426.

¹⁴⁸ Xin Tang Shu (新唐书), Tom. 169, s. 5156; Zizhi Tongjian (资治通鉴), Tom. 249, s. 8057.

¹⁴⁹ Dong Guodong, 1996, s. 104.

Yongchun yönetim döneminden Chuigong yönetim dönemine kadar geçen üç yılda, Göktürkler Zongcai Dağı'nı merkez yaptılar. Sık sık Tang'ın idari bölge, şehir ve ilçelerine saldırdılar. Hedong yolu ve Guanei yolunun kuzeyi Kutlug ve Tang savaşında ana savaş alanı olmuştur. Tang'ın Yin Zhou ve Sheng Zhou'a Teskin Büyükelçileri ataması, Kelan Garnizonu'nu bölüp, Lan Zhou Zongcai Dağı Karargâh'ı yapması, Kelan ordusunun kurulup kaldırılma değişimlerinin tümü Kutlug'un Zongcai Dağı ve çevresindeki faaliyetlerini kuşatmak için yapılmıştır. Göktürklerin Zongcai Dağı çevresindeki faaliyetleri de Zongcai Dağı'nın konumunu yansıtmaktadır.

Sonuç

Tianbao yönetim döneminin ilk yılında (742), Tang, Lin Zhou'yu yeniden kurdu. O yılın ikinci ayında "Ülkedeki bütün Zhoular bölge olarak değiştirildi."¹⁵⁰ Bu yüzden yeni kurulana Xinqin bölgesi adı verildi. Dördüncü yılda (745), ünlü şair Wang Wei, Xinqin bölgesinden geçerken, dağlardaki çam ormanlarına bakıp hissettiklerini şöyle dile getirmiştir:

Yeşil dağlardaki çam,

Uzun zamandır görmemiştin, şimdiyse çok yakınsın.

Bakışlarım senden ayrılır, kalbim seni anar,

Sen, bu kalbimi bilirsin.

Görkemli ve huzurlu çehren,

Yüzen bulutların arasında olmak gibi.¹⁵¹

Tianbao yönetim döneminin başında Göktürkler çölün kuzeyinde gündün güne gerilediler. Dördüncü yılda (745), Uygurların Huairan Kağanı, Göktürklerin Baimei Kağanı'na saldırarak onu öldürüp başını Tang başkentine gönderdi. Böylece Uygurlar, "Göktürkleri yok edip, onların eski topraklarına yerleştiler."¹⁵² Çölün kuzeyindeki yönetim değişikliği Lan Zhou ve Sheng Zhou arasındakileri etkilememiş gibi görünüyordu, yeni kurulan Xinqin bölgesinde hâlâ huzurlu bir manzara vardı. Lin Zhou, konargöçer ve tarımla ilgilenen halkların yaşadığı yerlerin kavşağında konumlanmıştı. Bu yüzden Huarong sınırındaki konumu ve askeri stratejiler, onun için kaçmanın zor olduğu tarihî bir kaderdir. Bu açıdan bakıldığında, Wang Wei'nin şiirindeki "Bakışlarım senden ayrılır,

¹⁵⁰ Jiu Tang Shu (旧唐书), Tom. 9, s. 215.

¹⁵¹ Wang Wei Ji Jiao Zhu (王维集校注), 1997, Tom. 3, s. 246.

¹⁵² Zizhi Tongjian (资治通鉴), Tom. 215, s. 6863.

kalbim seni anar" ifadesini yorumlamak daha çok tarihi bir ağırlıktır. Bu sayede Wang Wei'in "Yeşil Dağlardaki Çam"ı gördüğündeki heyecanı, sevinci ve bu şiiri yazmasındaki derin anlam da anlaşılmaktadır.

Tianbao yönetim döneminin başlarında, Tang ve Göktürklerin Zongcai Dağı'ndaki savaşı elli yıl önce sona ermişti. Göktürklerin üssü olan, Kutlug ve beraberindekilerin "ormanında saklandıkları, Tang'ın asker sayısı fazla olmasına rağmen işe yaramadığı" bu dağ yeniden göğe yükselen çam ormanı görünümüne kavuşmuştu. Dünya zamanla ve hayatın iniş çıkışlarıyla değişir. Bu bölgenin çölleşmesi ve ormanların geri çekilmesiyle birlikte "Lan Zhou ve Sheng Zhou arasındaki orman" ve "Zongcai Dağı" isimleri tarih sahnesinden yavaş yavaş çekilmiştir. Ming ve Qing Hanedanlarından beri sadece kutsal ağaç efsanesi ve adını aldığı Shenmu kalmıştır. Wang Wei'in övgü alan bu şiiri, gelecek nesiller için ebedi olabilecek tarihi bir durumu tasvir etmiştir. Zongcai Dağı'ndaki barut dumanı dağıldı, yalnızca Lan Zhou ve Sheng Zhou arasındaki ormanın hala bulutlara yükselen ağaçları kaldı.

Kaynakça**Çince Tarihî Kayıtlar**

- CHENG, Pengnian vd. 陈彭年等, Song Ben Guangyun 宋本广韵, 中国书店影印, (Zhongguo Shudian Yingyin), 1982.
- CHENG, Pengnian vd. 陈彭年等, Song Ben Yupian 宋本玉篇, 中国书店影印(Zhongguo Shudian Yingyin), 1983.
- CHEN, Ziang 陈子昂, Cheng Ziang Koleksiyonu陈子昂集, 中华书局 (Zhonghua Shuju), 1960.
- DU, You 杜佑, Tong Dian 通典, 中华书局 (Zhonghua Shuju), 1984.
- Jiaqing Chongxiu Yitong Zhi 嘉庆重修一统志, 中华书局 (Zhonghua Shuju), 1986.
- JUELUO, Shilin 觉罗石麟, Shanxi Tongzhi 山西通志, 四库全书本, (Siku Quanshi Ben).
- LE, Shi 乐史, Taiping Huanyu Ji 太平寰宇记, 中华书局 (Zhonghua Shuju), 2007.
- LI, Dao 李焘, Xu Zizhi Tongjian Changbian 续资治通鉴长编, 中华书局 (Zhonghua Shuju), 1993.
- LI, Jian vd. 李贤等, Büyük Ming Birleşik Kayıtları 大明一统志, 三秦出版社 (San Qing Chubanshe), 1990.
- LI, Jifu 李吉甫, Yuan He Jun Xian Tu Zhi 元和郡县图志, 中华书局 (Zhonghua Shuju), 1983.
- LI, Fang vd. 李昉等, Taiping Guangji 太平广记, 中华书局 (Zhonghua Shuju), 1961.
- LI, Linfu vd. 李林甫等, Tang Liu Qu 唐六典, 中华书局 (Zhonghua Shuju), 1992.
- LI, Sixiao 李思孝, Wanli Shaanxi Tongzhi 万历陕西通志, 陕西省地方志办公室 (整理), 国家图书馆出版社 (Guojia Tushuguan Chubanshe), 2017.
- LIU, Xun vd. 刘昫等, Jiu Tang Shu 旧唐书, 中华书局 (Zhonghua Shuju), 1975.
- MA, Duanlin 马端临, Wen Xian Tongkao 文献通考, 中华书局影印 (Zhonghua Shuju Yingyin), 1986.
- OUYANG, Xiu 欧阳修, Xin Tang Shu 新唐书, 中华书局 (Zhonghua Shuju), 1975.
- QIAO, Dong 乔栋, LI Xianqi ve 李献奇 SHI, Jiazhen 史家珍, Luyang Xin Huo Muzhi Xubian 洛阳新获墓志续编, 科学出版社, (Kexue Chubanshe), 2008.
- SIMA, Guang 司马光, Zizhi Tongjian. 资治通鉴, 中华书局 (Zhonghua Shuju), 1976.
- SIMA, Qian 司马迁, Shi Ji 史记, 中华书局 (Zhonghua Shuju), 2014.
- Sui Tang Wu Dai Muzhi Huibian 隋唐五代墓志汇编, 天津古籍出版社, (Tianjin Guji

- Chubanshe) ,1991-1992.
- WANG, Qinruo vd. 王钦若等, Cefu Yuangui 册府元龟, 凤凰出版社 (Fenghuang Chubanshe), 2006.
- WANG, Qinruo vd. 王钦若等, Song Ben Cefu Yuangui 宋本册府元龟, 中华书局影印 (Zhonghua Shuju Yingyin), 1989.
- WANG, Niansun 王念孙, Guangya Shu Zheng 广雅疏证, 上海古籍出版社(Shanghai Guji Chubanshe), 1983.
- WU, Gang 吴钢, Quan Tang Wen Buyi 全唐文补遗 (千唐志斋新藏专辑), 三秦出版社 (San qing Chubanshe), 2006.
- WU, Gang 吴钢, Quan Tang Wen Buyi 全唐文补遗, 三秦出版社 (San qing Chubanshe), 1995.
- WU, Gang 吴钢, Quan Tang Wen Buyi 全唐文补遗, 三秦出版社 (San qing Chubanshe), 2005.
- WANG, Pu 王溥, Tang Huiyao 唐会要, 中华书局影印 (Zhonghua Shuju), 1955.
- XU, Shen 许慎, Shuo Wen Jie Zi Zhu 说文解字注, 上海古籍出版社 (Shanghai Guji Chubanshe), 1981.
- ZHANG, Yanyu vd. 张廷玉等, Ming Shi 明史, 中华书局, (Zhonghua Shuju), 1974.
- ZHOU, Shaoliang 周绍良, Zhao Chao, Tang Dai Muzhi Huibian 唐代墓志汇编, 上海古籍出版社 (Shanghai Guji Chubanshe), 2001.
- ZHU, Xun 朱垞, ZHANG Chen 张琛, Shenmu Xian Zhi 神木县志, 刻本 (Keben), 1841.
- WANG, Wei 王维, Wang Wei Ji Jiao Zhu 王维集校注, 中华书局 (Zhonghua Shuju), 1997.

Çince Eserler

- ARIZ, Erkin 艾尔肯·阿热孜 ve Aydın, Erhan 艾尔汗·阿伊登, Eski Türk Yazıtları, Uygurca Baskı 古突厥文碑铭: 维吾尔文, 新疆人民出版社 (Xinjiang Renmin Chubanshe), 2014.
- CEN, Zhongmian 岑仲勉 (Göktürkçe Köl Tigin Yazıtı Kayıtları) “跋突厥文阙特勤碑” 辅仁学志 (Furen Eğitim Kayıtları), 6. Cilt, 1. ve 2. ortak sayı, 1937.
- CEN, Zhongmian 岑仲勉: (Göktürk Tarihi) 突厥集史, 中华书局 (Zhonghua Shuju), 1958.
- CHEN, Hao 陈浩, (Tonyukuk Yazıtı Üzerine Notlar, Çince Tarihi Materyaller Işığında Doğu Türk Kağanlığı Tarihi) “跋噶欲谷碑——以汉文史料为中心的东突厥汗国史,” 欧亚译丛 Ouya Yitong , sayı 3.
- DONG, Guodong 冻国栋, (Tang Hanedanı'nın İlk Dönemlerinde Kelan Garnizonu ve

- Kelan Ordusu Üzerine: Zhudao Shanhe Diming Yaolie'nin Bir Parçasının Okunması Üzerine Bir Not) “唐代前期的岢岚镇与岢岚军—读敦煌所出<诸道山河地名要略>残卷札记之一”, *魏晋南北朝隋唐史隋唐史资料* (Weijin Nanbei Chao Sui Tang Shi Ziliao) sayı 4, 1996, s. 100-107.
- GENG, Shimin耿世民, (Eski Türk Yazıtları Araştırması) *古代突厥文碑铭研究*, 中央民族大学出版社 (Zhonyin Minzu Daxue Chubanshe), 2005.
- GENG, Shimin耿世民, (Eski Türk Yazıtlarının Keşfi ve Yorumlanması) “古代突厥文碑铭的发现和解读研究,” *西北民族研究* (Xibei Minzu Yanjiu), sayı 1, 2005, s. 5-17.
- HAN, Rulin 韩儒林, (Göktürk Tonyukuk Kitabesi Tercümesi) “突厥噉欲谷碑译文” *禹贡半月刊* (Yugong 2 Haftalık Dergi) 6. Cilt, sayı 7, 1936, s. 21-30,
- HAN, Rulin 韩儒林, Suibeideki Birkaç Yer Adı “绥北的几个地名”, *禹贡半月刊* (Yu Gong 2 Haftalık dergi) 8. ve 9. ortak Sayı, 1937, s. 81-88.
- LI, Yitang 刘义棠, Göktürk ve Uygur Araştırmaları *突回研究*, 台北, 经世书局 (Jingshi Shuju), 1990.
- LI, Yitang 刘义棠, Yeni Tang Kayıtları Göktürk Monografisi Araştırması “新唐书突厥传考注”, *边政年报* (Bian Zheng Nian Bao), sayı 12, 1981.
- LIN, Gan 林幹, (Göktürk Tarihi) *突厥史*, 内蒙古人民出版社 (Nei Mengu Renmen Chubanshe), 1988.
- RUO, Chuanming芮传明, (Çöyay ve Kara Kum'un Yeri Araştırması) “Çöyay和Kara Kum方位考,” *西北民族研究* (Xibei Minzu Yanjiu), sayı 2, 1990.
- RUO, Chuanming芮传明, (Eski Türk Yazıtları Araştırması “古突厥碑铭研究,” *上海古籍出版社* (Shanghai Guji Chubanshe), 1998, s.1-26.
- SHI, Nianhai史念海, (Tarihi Dönemlerde Sarı Irmak'ın Orta Kesimlerinde Yer Alan Ormanlar) “历史时期黄河中游的森林”, *《河山集》* 三联出版社, (Sanlian Chubanshe) 1981, s. 232-313.
- TANG, Gengou 唐耕耦, (Dunhuang Sosyo-ekonomik Belgelerinin Orijinal Çalışmalarının Açıklanması ve Kaydedilmesi) *敦煌社会经济文献真迹释录》书目文献出版社* (Shumu Wenxian Chubanshe) 1986.
- WANG, Yongxing王永兴, (Dunhuang El Yazmalarında Tang Kaiyuan döneminin Shuibu Tarzı Üzerine Bir Çalışma) “敦煌写本唐开元水部式研究,” *北京大学出版社* (Beijing Daxue Chubanshe), 1986, s. 41-67.
- WANG, Zhongluo王仲萃, (Dunhuang Shishi Dizhi'nin Parçalanmış Kitabının Metinsel Araştırması ve Açıklaması) *敦煌石室地志残卷考释*, 上海古籍出版社 (Shanghai Guji Chubanshe), 1993.
- WU, Yugui 吴玉贵, İkinci Göktürk Kağanlığı'nın Çince Tarihî Materyallerin Kronolojik

- Derlemesi 突厥第二汗国汉文史料编年辑考, 中华书局 (Zhonghua Shuju) 2009.
- YAN, Gengwang 严耕望, Tang Hanedanı İletişim Haritaları Üzerine Bir Araştırma 唐代交通图考, (Taipei Merkez Araştırmalar Birimi, Tarihi Diller Araştırma Merkezi) 台北 “中央研究院”历史语言研究所, 1985.
- ZHENG, Binglin 郑炳林, (Dunhuang Coğrafi Belgeler Koleksiyonuna Ek Açıklama) 敦煌地理文书汇辑校注, 甘肃教育出版社 (Gansu Jiaoyu Chubanshe), 1989.
- Zhongguo Lishi Da Cidian 中国历史大辞典编纂委员会, 《中国历史大辞典》, 上海辞书出版社 (Shanghai Cishu Chubanshe), 2000.
- ZHU, Yanfeng 朱延丰, (Göktürk Tonyukuk Kitabesi Tercüme Notları) “突厥噉欲谷碑铭译文笺证” 志林 (Zhilin Dergisi), sayı 4, 1943, s.1-9.

Yabancı Kaynaklar

- AALTO, P., “Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei. Gesammelt von G. J. Ramstedt, J. G. Granö und Pentti Aalto”, *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 60:7, 1958, pp.1-91.
- ALYILMAZ, C., *Orhon Yazıtları'nın Bugünkü Durumu*, Ankara: Kurmay yayımları, 2005.
- ÁRPÁD, B., *Szavaimat jól halljátok...A türk és ujugur rovásírásos emlékek kritikai kiadása*, Szeged, 2004.
- AYDIN, E., *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küku çor)*, Kömen Yayınları, 2012.
- AYDIN, E., *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küku çor)*, Kömen Yayınları, 2012.
- CLAUSON, G., “Some Notes on the Inscription of Toñuquq”, *Studia Turcica*, Budapest, 1971, pp.125-132.
- CLAUSON, G., *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, 1972.
- CZEGLÉDY, K., “Çoçay-Quzi, Qara-Qum, Kök-Öng”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 15, No. 1/3 (1962), pp. 55-69.
- DENY, J., *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Historire Orientales et Slaves (Mélanges Émile Boissacq)*, Bruxelles, 1937.
- DOĞAN, İ., *Kafkasya'daki Göktürk (runik) İşaretili Yazıtlar*, Ankara, 2000.
- GABAIN, A. “Steppe und Stadt im Leben der ältesten Türken”, *Der Ialam*, XXIX, 1949, s. 30-62.
- GABAIN, A., *Alttürkische Grammatik*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1974. 耿世民译 (Çev. Geng Shimin), 呼格吉勒图审校《古代突厥语语法》(Eski Türkçe Dilbilgisi), 内蒙古教育出版社 (Nei Menggu Jiaoyu Chubanshe), 2003.
- GIRAUD, R., *L'Empire Des Turcs Celestes Les Règnes D'Élterich, Qapghan et Bilgä (680-734), Contribution à L'histoire des Turcs d'Asie Central*, Paris: Librairie

- d’Amerique et D’orient, 1960. 耿昇译 (Çev. Geng Shen), 《东突厥汉文碑铭考释》 (Doğu Göktürk Kağanlığı Çince Yazıtlar Araştırması), 新疆社会科学院历史所 (Xinjiang Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Birimi), 1984.
- HIRTH, Friedrich, “Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk: Beiträge zur Geschichte der Ost Türken im 7. und 8. Jahrhundert nach Chinesischen Quellen”, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Band 2, St. Petersburg: Neudruck der Ausgabe, 1897. 中译文见陈浩 (Çince tercümesi için bkznz: Chen Hao) 《跋噉欲谷碑——以汉文史料为中心的东突厥汗国史》 (Tonyukuk Abidesi-Çince Tarihi Kayıtlar Temelinde Doğu Göktürk Kağanlığı Tarihi), 《欧亚译丛》 (Avrasya Çeviri Topluluğu) 3. Baskı.
- IWASA, Seiichirō Ikō 《突厥の復興に就いて》, 《岩佐精一郎遺稿》, 1936, s.77-107.
- KENZHEAKHMET, N., “Ethnonyms and Toponyms of the Old Turkic Inscriptions in Chinese Sources”, *Studia et Documenta Turcologica*, Nr.2, Cluj-Napoca: Preas Universitară Clujeană, 2014.
- KLYASHTORNY, S.G. 克里亚什托尔内著, 李佩娟译 (Çev. Li Peijuan), 《古代突厥鲁尼文碑铭——中亚细亚史原始文献》 (Eski Türk Runik Yazıtları-Orta Asya Tarihinin İlk Kayıtları), 黑龙江教育出版社 (Heilongjiang Jiaoyu Chubanshe), 1991.
- LIU, Mau-Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T’u-küe)*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1958.
- MALOV, S. E., *Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования.* Издательство Академии Наук СССР. Москва, Ленинград, 1951.
- ONOGAWA, Hidemi, 《突厥碑文譯注》 (Göktürk Yazıtları Tercümesi), *滿蒙史論叢* (Man Meng Shi Luncong), 4, 1943, s. 1-177.
- ORKUN, H. N. *Eski Türk Yazıtları*, TDK Yayınları, 1936-1941.
- ÖLMEZ, M., *Moğolistan’daki Eski Türk Yazıtları*, Ankara: Bilge Su, 2013.
- PELLIOT, P., “La version ouigoure de l’histoire des princes Kalyāṇamkara et Pāpaṇkara”, *T’oung Pao*, Vol. 15, 1914, pp. 230-231, note 3.
- RADLOFF, W., *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Band 1, St. Petersburg: Neudruck der Ausgabe, 1894.
- RADLOFF, W., *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Zweite Lieferung, St. Petersburg: Neudruck der Ausgabe, 1894.
- ROSS, E. Denison, “The Orkhon Inscriptions: Being a Translation of Professor Vilhelm Thomsen’s Final Danish Rendering”, *Bulletin of the School of Oriental Studies*, University of London, Vol. 5, No. 4, 1930, s. 861-876.
- ROSS, E. Denison, “The Tonyukuk Inscription: Being a Translation of Professor Vilhelm

- Thomsen's Final Danish Rendering”, *Bulletin of the School of Oriental Studies*, University of London, Vol. 6, No. 1, 1930, s. 37-43.
- RYBATZKI, V., *Türk Dilleri Kütüphanesi: Die Toñuquq-Inschrift*, Szeged, 1997.
- SUZUKI, Kōsetsu 鈴木宏節 《突厥トニユケケ碑文割記——斥候か逃亡者か——》, 《待兼山論叢》 sayı 42, 2008, s. 55-80. (“Notes on the Turkic Inscription of Tonusuq: Does an Unsolved Word Mean ‘Scout’ or ‘Fugitive’?”, *Machikaneyama Ronso*, 42, 2008, s.55-80.
- SPRENGLING, M., “Tonyukuk’s Epitaph: An Old Turkish Masterpiece Introduction, Text Annotated Scientific Translation, Literary Translation and Transliteration”, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, Vol. 56, No. 1, 1939, s. 1-19.
- TAUBE, J., “Eine runentürkische Inschrift (Tonyukuk, 01-16) im Lichte von Jean Gebbers Geschichte der Bewußtwerdung (Mit einem Nachtrag zu Tonyukuk 17-32)”, *Splitter aus der Gegend von Turfan. Festschrift für Peter Zieme anlässlich seines 60. Geburtstags*, İstanbul · Berlin, 2002, pp.333-365.
- TEKIN, T., *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington: Indiana University, 1968.
- TEKIN, T., *Tonyukuk Yazıtı*, Ankara, 1994.
- TEZCAN, S., “Über orkhon-türkisch çuyay”, *Sonderdruck aus Beläk Bitig, Sprachstudien für Gerhard Doerfer zum 75. Geburtstag*, Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 1955, s. 223-231.
- TEZCAN, S., “Tonyukuk Yazıtında Birkaç Düzeltme”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllik Belleten 1975-1976*, Ankara, 1976.
- TOGAN, İ., *Çin Kaynaklarında Türkler: Eski T’ang Tarihi (Chiu T’angshu), Açıklamalı Metin Neşri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006.
- THOMSEN, V., *Inscription de l’Orkhon Déchiffrées*, Helsingfors, Imprimerie de la Société de Littérature Finnoise, 1896.
- THOMSEN, V., *Turcica. Études concernant l’interprétation des inscriptions turques de la Mongolie et de la Sibérie (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 37)*, Helsingfors, 1916, s. 80.
- THOMSEN, V., “Altürkische Inschriften der Mongolei”, in Übersetzung und mit Einleitung, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, LXXVIII, 1924-1925, s. 121-175.